

Recensioner

The European Frontier: Clashes and Compromises in the Middle Ages

Jörn Staecker, ed.

Lund & Visby: Lund Studies in Medieval Archaeology 33 & Gotland University College: Reports, Centre for Baltic Studies, CCC papers 7, 314 s.

FANNAS EUROPA PÅ medeltiden? Kan man göra gällande att vi nordbor blev "europeiserade" när vi antog kristendomen, lärde oss prägla mynt, skriva på pergament, bygga borgar av sten och organisera kungariken? Flertalet historiker och arkeologer ägnar sällan eller aldrig dylika spörsmål någon längre eftertanke. Det finns större problem att grubbla över. Som övergripande tema i den nyutkomna antologin *The European Frontier: Clashes and Compromises in the Middle Ages* anger emellertid redaktören Jörn Staecker inget mindre än just europeiseringsbegreppet. Tongångarna i förordet ger starkt intryck av att ha påverkats av nutidens EU-influerade tankevärld. Är detta verkligen relevant, frågar jag mig, med tanke på att bokens empiriska fokus ligger på medeltida – i synnerhet äldre medeltida – källmaterial?

Orsaken till problematiseringen är att boken handlar om det medeltida Europas gränsländer, de områden som drogs in i den västerländska kultursfären. Geografiskt befinner vi oss i norr, i Norden, Baltikum och det västslaviska landområdet. Kronologiskt fokus utgörs av de sekler under vilka dessa numera integrerade delar av Europa var att betrakta som "frontier zones" mot den ickekristna omvärlden. Volymens författare söker på olika sätt konfrontera de forskningsproblem som uppkommer när man analyserar sådana gränssamhällen. Hur genomfördes förändringarna andligt? Politiskt? Militärt? Ekonomiskt? Hur medvetna var kungar och ärkebiskopar om sig själva i rollen som re-

presentanter för ett europeiskt *communitas*? Vilka strategier brukades för att uppnå de eftersträlvade målen?

Eftersom boken spänner över vida fält, både kronologiskt och tematiskt, blir läseintrycket splittrat. Långt ifrån alla artikelförfattare väljer att, likt Sven Tägil i bokens inledande kapitel, ge sig i kast med Europafrågan. Flertalet av de forskare som antar utmaningen anser, likt Tägil (och undertecknad), att frågan är felställd och att europeiseringsbegreppet svårligen kan ligga till grund för långtgående slutsatser. Detlef Kattinger gör klart att medeltidens nordbor, när de väl hade kristnats och blivit en del av det katolska Västeuropa, knappast upplevde sig som bärare av en "europeisk" identitet. Nordeuropeiska stormän som deltog i den politiska kulturen identifierade sig med snävare territoriella och kollektiva idésystem, vilka senare mynnade ut i nationellt tänkande. De artikelförfattare som är aningen mer positiva mot europeiseringsdilemmat lägger stark tonvikt vid kristendomens betydelse för självuppfattning och samhällsorganisation. Nils Blomkvist, som i sitt bidrag länkar nutidens utveckling till högmedeltidens, är dessutom inspirerad av Immanuel Wallersteins världssystemmodell (kärna – periferi – semiperiferi).

Det faktum att *The European Frontier* saknar en för samtliga bidrag gemensam problemram är dock inget som drar ned helhetsintrycket. Flertalet artiklar är små, lättlästa och fokuserade på enstaka detaljer i utvecklingen eller på specifika länder och landskap. Syntesliknande översikter följs av mer hypotesgenererande bidrag. Jens Lerbov skriver om Gotland i ett långtidsperspektiv, Romas Jarockis om monetariseringen i Litauen, Enn Tarvel om terminologiskt bruk i Henrik av Livlands krönika, och så vidare. Spännvidden är stor, och allt sammantaget stärks läsaren i övertygelsen att studiet av medeltida

gränsområden befinner sig i ett dynamiskt skede. År 2001 utkom exempelvis en annan ambitiös antologi, Walter Pohl, Ian Wood & Helmut Reimitz (eds), *The Transformation of Frontiers: From Late Antiquity to the Carolingians*, i vilken likartade problem diskuteras med avseende på en tidigare fas av medeltiden. Om den historiska och arkeologiska forskningen fortsätter i samma takt som hittills lär vår bild av gränssamhällen i äldre tid inom kort ha förändrats betydligt.

Dick Harrison

Scandinavia and Europe 800–1350: Contact, Conflict, and Coexistence

Jonathan Adams & Katherine Holman, eds
Brepols, Turnhout: *Medieval Texts and Cultures of Northern Europe* 4, 2004, 369 s.

NORDISK MEDELTID ÄR dåligt känd på kontinenten och Brittiska öarna. En av orsakerna är utan tvivel vår egen hävdvunna förkärlek för nordiska språk när det kommer till publicering. En annan orsak är, dessvärre, att engelsmän, tyskar och fransmän inte har varit (och i många fall inte heller är) intresserade av skandinavisk historia. Vi har hållit oss på vår kant, och detta isolationistiska faktum har få av våra kontinentala yrkesbröder beklagat. Följden av denna utomnordiska okunskap om Norden har dock fått en och annan konferensorganisatör och bokredaktör att samla sig till ambitiösa motattacker. Det senaste exemplet härpå är en tvärvetenskaplig antologi vid namn *Scandinavia and Europe 800–1350: Contact, Conflict, and Coexistence*, redigerad av Jonathan Adams och Katherine Holman.

Bokens redaktörer gör gällande att det finns ett antal röda trådar i volymen, sammanlänkande band som höjer *Scandinavia and Europe* över andra verk i samma genre. De fjärrar sig från ett traditionellt vikingaperspektiv (analyser av plundrande och schackrande nordbor i främmande land) och betonar istället vikten av att fokusera på både konflikt och integration i analyser av mötet

mellan nordbor och andra européer. Redaktörerna hävdar i sin inledning att flertalet av antologins bidrag belyser inte bara krigiska konfrontationer utan även de processer varigenom nordborna dels integrerade med engelsmän, skottar och normander i det kristna Europa, dels anammade europeiska sedvanor och ideologiska system i sina egna hemländer.

Denna beskrivning av volymens innehåll är i och för sig korrekt. Orsaken är emellertid knappast att hänföra till redaktörernas ambitioner utan reflekterar snarare de allmänna forskningstrender som har varit förhärskande under de senaste decennierna. Bokens författare diskuterar exempelvis vad gravfynd och ortnamn kan säga om nordisk kolonisation på Brittiska öarna och vilka konkreta uttryck kristnandet tog sig i Norden (runtexter, korsståg, etc.). Inget av detta är överraskande: vi får en god presentation av ett antal uppdaterade forskningslägen. Och det är bra. När vi väl börjar jämföra kapitel och tränga in i texterna uppstår emellertid snart tvivel på huruvida boken verkligen uppnår sitt syfte. Det är ett ojämnt arbete, både kvalitativt och kvantitativt. Vissa artiklar är synnerligen detaljerade – hit hör Jan Ragnar Haglands analys av norska lagtexter och Axel Bolvigs studie av Fjenneslevs kyrka – medan andra snarast har karaktären av korta, pliktskyldiga översikter med fokus på vissa geografiska regioner. Det är inte alltid lätt att se allmänrelevansen av vissa avsnitt; jag har exempelvis svårt att förstå poängen med minikapitlet om nordbor i kungariket Dumnonia (av Derek Gore), även om det är nog så fascinerande för specialisten.

Som synes är det lätt att vara kritisk mot det geografiska, tematiska och kronologiska upplägget i *Scandinavia and Europe*. Boken gapar över betydligt mer än den kan svälja. Texturvalet speglar de enskilda bidragsgivarnas personliga intressen och skänker ingen överskådlighet. Generellt gäller att volymen har mer att säga om nuvarande Storbritannien (men inte Irland!) än om Norden, och mer om västra Norden än om östra. Den

som sträckläser volymens artiklar lär sig således mycket om Orkney- och Shetlandsöarna men ganska lite om Sverige, vilket onekligen känns lite märkligt för en läsare vid ett svenskt universitet. Dessutom är den yngsta fasen av järnåldern bättre företrädd av allmänhistoriska och –arkeologiska texter än medeltiden. De medeltidshistoriska bidragen domineras helt av litteraturhistoriska diskussioner. Boken hade utan tvekan vunnit i konkretion om den hade begränsats till vikingatiden; för att uppnå en verklig poäng med att dra in 1200- och 1300-talen i diskussionen hade betydligt fler bidrag och ett par ytterligare hundratal sidor krävts.

Dick Harrison

Veche in the Chronicles of Medieval Rus. A Study of Functions and Terminology

Jonas Granberg

Göteborg: Dissertations from the Department of History, Göteborg University 39, 2004

SVENSKA BISTÅNDSPENGAR TILL Ryssland går framför allt till den nordvästra delen av vårt östra grannland. Beveklsegrunderna är flera. Det är vårt närområde och dessutom har Sverige under olika tider härskat över delar av nordvästra Ryssland, det som under medeltiden utgjorde stadsstaten Novgorod. Staden, som av vikingarna kallades Holmgård, har ofta uppfattats som ett undantag i den ryska historien och man har talat om att där fanns demokratiska inslag under medeltiden. Om Novgorod inte hade erövrats av Moskva 1477 hade Ryssland kanske kunnat slå in på en demokratisk utveckling och inte behövt bli något självhärskardöme. Novgorod (liksom Petersburg) sägs stå för ett annat Ryssland som känns närmare oss och som det därför finns särskild anledning att stödja.

Novgorod var verkligen speciellt. Där fanns till skillnad från de andra stora stadsstaterna i detta östslaviska område inget eget furstehus, utan de ledande i staden inkallade

furstar från andra städer för att härskas över området. Det betydde att staden, som i officiella dokument kallades Det Stora Novgorod, var ganska självständig i förhållande till furstemakten. De styrande i staden, under ledning av en borgmästare kallad "posadnik", hade stor makt och ofta i historien vräktes fursten och tvingades lämna sin tron. Staden låg mitt emellan Moskvariket och Storfurstendömet Litauen och kunde skickligt spela ut sina grannar mot varandra för att behålla sitt politiska manöverutrymme, vilket man också gjorde fram till katastrofen 1477 som innebar ett fullständigt uppgående i Moskvariket. I Novgorod uppkom de stora kätterierna som ifrågasatte den officiella kyrkan och samtidigt var det också här som den första fullständiga bibelöversättningen till kyrkoslaviska i Ryssland kom till, nämligen Gennadijbibeln 1499.

Vad som särskilt skilde Novgorod från de flesta medeltida ryska städer var förekomsten av vetje, folkförsamlingen, ett slags ting som tillskrivits stor makt. Ett liknande institut fanns i och för sig också i grannstaden Pskov, och nämns då och då också för andra städer. Vetje användes ofta av 1800-talets romantiska slavofiler som ett bevis för att det funnits en äkta folklig demokrati i det gamla Ryssland.

Vid historiska institutionen på Göteborgs universitet har Jonas Granberg i en avhandling med titeln *Veche in the Chronicles of Medieval Rus* tagit upp den novgorodiska folkförsamlingen, och vetje över huvud taget, till ny granskning. Vad Granberg vill göra är att ifrågasätta, dekonstruera, hela det institut som kallas vetje och han går in för denna uppgift med stor frenesi. Han samlar och kommenterar i stort sett alla belägg som finns om vetje i de medeltida östslaviska kröniketexterna ända från den första tiden. Det är en omfattande korpus av texter, som Granberg har exciperat, och den mest kända är Nestorskrönikan, som kom i svensk nyöversättning för några år sedan. Granberg kommer fram till att vetje framför allt finns som ett begrepp i krönikorna ifrån Novgorod och

Pskov och mer från senare tid än från tidigare. Det är inte heller förvånande att krönikorna från Moskva ofta skildrar vetje som ett negativt fenomen eftersom där utvecklades istället självhärskardömet utan någon som helst maktindelning som i Novgorod.

Så långt är det inte svårt att följa författaren i hans analyser och tolkningar. Vad Granberg sedan vill visa genom att gå igenom alla belägg där vetje används är att det inte alls var frågan om en politisk institution med makt, utan snarare att vetje betydde folkhop och att vetje inte någonsin hade någon beslutande funktion. Ofta kan man också se Granberg rätt när man granskar textställena, sammankallandet av vetje har ofta med uppror mot fursten att göra. I andra sammanhang sammankallas vetje för att borgarna skulle få bli vittnen till olika ceremonier som till exempel valet av en biskop, där vetje inte hade någon egen roll.

Däremot är det svårt att, som Granberg, hävda att vetje inte hade någon beslutande funktion ens under senmedeltiden. Granberg försöker egentligen, trots att han indelar sin avhandling efter olika perioder, aldrig att differentiera begreppets användning under olika tider. Det är synd. Man kan av materialet misstänka att vetje efter hand blev en institution, med allt tydligare befogenheter.

Granberg skriver att vetje inte hade någon konstitutionell roll. Här använder han ett modernt begrepp på rysk medeltid där det ofta säkert var fråga om sedvanerätt och där mycket litet var reglerat i lag. Liksom slavoflerna (men med motsatt syfte) vill författaren använda en annan tids måttstock för att förstå ett medeltida fenomen. Författaren borde ha rätt ut vad han menar med konstitution applicerat på rysk medeltid. I detta sammanhang tillgriper Granberg så tveksamma språkliga argument som att hävda att det faktum att verben står i pluralis när vetje är subjekt innebär att det inte kunde ha varit en institution. Verb i pluralis tillsammans med institutioner är snarast en normal företeelse i fornryskan. Det finns andra grammatiska argument i avhandlingen som avser att styrka

tesen att vetje inte hade någon beslutande funktion. Dessa är lika lättviktiga. Vad som är vanskligt att bortse från, om man vill förringa vetjes betydelse, är de exempel då det talas om ämbetsmän knutna till vetje. Då är det mycket klart att det är fråga om ett institut med någon form av kansli. Författaren har rätt i att det är få exempel men det är svårt att komma förbi dem genom att tala om felskrivningar eller att orden skulle ha en annan betydelse än den gängse. Ännu svårare är det att förklara varför Moskva tog ned den så kallade vetjeklockan när Novgorod och sedan också Pskov förlorade sin självständighet. Vetjeklockan var den kyrkklocka som användes för att kalla samman folket till sammanträde. Det måste ha betytt att den symboliserade något mycket viktigt som just hade med självständigheten att göra och att denna självständighet var förknippad med vetje, och att vetje var något mycket viktigare än en mer eller mindre tillfälligt samlad folkhop.

Granberg visar också, och har alldeles rätt däri, att det nästan aldrig nämns i krönikorna att vetje fattade några beslut. Det är ett viktigt argument i avhandlingen som används för att förringa vetjes roll. Som motargument kan framföras att krönikotexterna inte var avsedda att vara några beslutsprotokoll. När vetje omnämns i västeuropeiska medeltida källor översätts det som "ting" och det hade varit intressant och kanske också givande för den i boken ställda frågan att jämföra dessa medeltida fenomen. Ett sätt att gå vidare i studiet av frågan skulle kunna vara att vidare diskutera de övriga agerandes funktioner, alltså till exempel furstens och posadnikens roll, med användningen av samma källmaterial. Det skulle kunna ge en ytterligare om än indirekt belysning av vetjes funktion.

Något som ändå talar för Granbergs nedtoning av vetjes betydelse också i Novgorod, ett argument som han själv inte anför, är det faktum att begreppet över huvud taget inte nämns i den mycket rika samling av näverbrev som grävts fram i Novgorod. Privatbrev liksom också kontrakt skrevs i det medeltida

Novgorod på näver, som bevarats till eftervärlden tack vare den särskilda jordmänen i området.

Vad Granberg lyckats med är att ta upp en viktig debatt om en av de mest legendomspunna företeelserna i den östslaviska medeltiden och i de ryska krönikorna; vetje, folkförsamlingen. Avhandlingen är ett starkt polemiskt inlägg i en debatt där sista ordet inte är sagt och kanske inte heller kan sägas.

Per-Arne Bodin

Northern Revolts. Medieval and Early Modern Peasant Unrest in the Nordic Countries

Kimmo Katajala, ed.

Helsingfors: Finnish Literature Society
2004, 299 s.

INTRESSET FÖR BONDEUPPROR hade en kort blomstringsperiod i Norden för snart två decennier sedan, efter genomslaget långt tidigare i den internationella forskningen. Sedan dess har historieforskningen valt att fokusera på i huvudsak andra företeelser och den lovande ansats som framför allt danska forskare stod för mot slutet av 1980-talet följdes inte upp i ett senare skede. Under senare år är det framför allt Peter Reinholdssons avhandling *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige* (1998) som utmärks av ett nytänkande och ifrågasättande av gamla tolkningar. Den starka fokusering på de vertikala alliansernas betydelse för senmedeltidens resningar i Sverige kännetecknar Reinholdssons argumentering. Detta är en riktning som utkristalliserades redan långt tidigare i den europeiska forskningen med Porsjnev–Mousnier-debatten och det sedermera allmänt vedertagna avståndstagandet från det marxistiska klasskampsperspektivet som allmängiltigt i tid och rum för bondemotstånd. I en internationell kontext var således Reinholdssons resultat inte särskilt nya.

Det känns därför angeläget när en ny antologi nu föreligger på engelska om nordisk

”bondeoro” under senmedeltid och tidigmodern tid. Redaktör är Kimmo Katajala som med benäget bistånd från svenska, norska, isländska och finländska forskare har samlat en rad artiklar som i mångt och mycket drar upp riktlinjerna för den framtida ”bondeupprorsforskningen” i Norden.

I Katajalias introduktion presenteras författarnas huvudsakliga utgångspunkter. Dessa är politisk kultur, de olika protestformer som fanns och vilka organisationsprinciper som i sin tur artikulades i protesterna. Ett brett koncept av innebörden i ordet protest vittnar om ett vidgat närmande till fenomenet. Därefter presenterar Harald Gustafsson de nordiska rikena som de såg ut när det begav sig. Ambivalensen är slående. De var visserligen lika, men ändå väldigt olika. Katajala tecknar en översiktlig bild av de nordiska bondeoroligheterna under senmedeltid fram till den tidigmoderna tidens inbrott. Han gör det med utgångspunkt från den medeltida politiska kulturen och problematiserar samtidigt gamla tolkningar med hjälp av senare forsknings framhållande av alliansbildningarnas betydelse. Så värst mycket mer om danska bondeoroligheter än det som Katajala för fram får vi inte veta i fortsättningen av boken. De ebbade dock ut på ett för Norden otypiskt sätt efter Clemensfejden 1534. Här förbigås det skånska upproret under Søren Norby mot det nya adelsväldet 1525 med tystnad, liksom den senare periodens form av legalt juridiskt motstånd som annars betonas för Nordens övriga delar och tillika understryks med tyska forskningsrön om hur förhållandena utvecklades efter det tyska bondekriget 1525. En fråga i sammanhanget: varför medverkar ingen dansk forskare i antologin?

Därefter tar Kenneth Johansson vid med en skildring av Dackeupproret. Han prövar Peter Blickles kommunalismbegrepp som det lanserades i sin nästan ursprungliga form mot slutet av 1980-talet. Det känns som en angelägen uppgift att på allvar försöka föra in kommunalismbegreppet i nordisk forskning och Johanssons föresats får där-

för sägas vara ett viktigt initiativ. Det har dock hänt mycket i den tyska kommunalismforskningen sedan Blickles modell slog igenom. Det finns idag en bred uppslutning kring tankarna om en delegerad kommunalismprincip, där lokalsamhällena upprätthöll en mer eller mindre utvecklad självstyrelse i utbyte mot att de åtog sig vissa förpliktelser i furstarnas och centralmakternas tjänst, inte minst militära. I det tyska området var det dessutom bymenigheterna som upprätthöll självstyrelsen, när det inte rörde sig om de stora riksstäderna som enligt vissa forskare var de enda som var starka nog att utöva en "äkta" kommunalism. I Dackeupprorets Småland var det häradsmenigheterna som var bärare av kommunalismens principer, som i stort utgjordes av kravet om en återgång till den gamla ordningen. Det kan med andra ord vara problematiskt att applicera Blickles ursprungsmodell på svenska förhållanden, vilket för övrigt Katajala noterar i inledningskapitlet. Johanssons vilja att "förstå" Dackeupproret passar kanske därför bäst i ett mer traditionellt resurskonfliktperspektiv mellan en expanderande statsmakt och ett lokalsamhälle, men även mellan lokal adel och bondesamhälle.

Magne Njåstad tillför flera nya infallsvinklar i sin artikel om bondepolitik i det senmedeltida och tidigmoderna Norge. Dessa kan i ett vidare perspektiv vara med och utveckla upprors- och motståndsforskningen i Norden. Det som är mest fruktbart med Njåstads bidrag är viljan att bryta ned de övergripande stereotyperna av de nordiska riksbildningarna och istället analysera delar av dem i en mikrohistorisk ansats. Njåstad påvisar olikheterna inom den norska riksbildningen när det gäller upprorsbenägenhet och viljan att ta till öppet våld, utifrån bland annat sociala villkor, varierande grad av självstyrelse kontra myndigheternas maktposition samt områdenas ekonomiska betydelse. Katajala gör en liknande analys av de finländska böndernas politiska kultur och motståndspotential. Han sätter förändringarna under tidigmodern tid i fokus, vilka bland annat innebar att kronan

stärkte sin position i lokalsamhällena och att böndernas gamla sedvanerätt kom i konflikt med den tidigmoderna statens krav.

Under senare delen av den tidigmoderna eran skedde nya förändringar i böndernas upprors- och motståndspraxis. Karin Sennefelt visar i sitt bidrag hur marschen som sådan blev en viktig del av protestrepertoaren under svenskt 1700-tal. Hon gör det utifrån internationellt erkända teoribildare kring kollektiv aktion som Peter Burke, Charles Tilly och James C. Scott. Enligt Sennefelt uppvisar de svenska frihetstida bondeprotesterna en särartsstruktur som var klart underställd rådande politiska och sociala förutsättningar. Därför skiljer de sig markant från de senmedeltida och tidiga tidigmoderna protesterna som var våldsammare och hade en mer regional karaktär. Sennefelt ser en bakomliggande funktionell-instrumentell betydelse av protesterna, i vilka ingick ett kommunikativt mönster som i fallen med dalallmogens och Hofmans marscher till Stockholm. Dessa företeelser blir till ett protestkommunikativt medium med marschen i fokus, utifrån vad som verkar vara en praktisk form av protest under vissa givna förutsättningar.

Boken kan ses som en välkommen förnyare av nordisk konfliktforskning efter en lång period av ganska stereotyp och polariserat tänkande, inte minst inom svensk forskning som sysslat med förhållandet mellan överhet och bönder i det tidigmoderna samhället. Den får också anses som banbrytande när det gäller att bryta ner generaliserande helhetsbilder i mikrosamhälleliga analyser, även om en efterhängsen tankefigur om den svenska särarten pliktskyldigast finns med. Detta uttrycks inte bara i en annorlunda utveckling under tidigmodern tid (med pacifiering av bönderna så att de protesterade under lagliga former) jämfört med det alltjämt konfliktbenägna Västeuropa, utan även jämfört med det "östelbiska" Danmark, där inte ens legala kanaler tycks ha kunnat utnyttjas av bönderna. Trots statlig intervention och centraliseringsiver fortsatte de svenska bönderna att påverka och göra politik utifrån sina egna

krav och målsättningar. Samtidigt menar Katajala att bondeståndet inte var tillräckligt starkt för att driva igenom sina krav effektivt utan stöd från andra stånd.

Det som tål att problematiseras är också det faktum att de markanta förändringsperioderna, framför allt den mellan senmedeltid och tidigmodern tid, kännetecknades av en kraftig förändring i den politiska kulturen. Frågan blir då hur en trögrörlig politisk kultur (som det väl är frågan om?) kan förändras så snabbt på så kort tid. Katajala talar till och med om en drastisk förändring i den politiska kulturen. Måhända känns Eva Österbergs tolkning av begreppet mer genomtänkt och bearbetat för att appliceras på perioden i fråga. Det är därför alltså att föredra om begreppet överhuvudtaget skall användas. Kanske närmar sig Sennefelt ett dugligt alternativ när hon betonar den politiska *identiteten* som viktig men underställd betydelsen av förändrade maktrelationer. I Katajals skildringar av hur finska bönder slog sina pannor blodiga mot växande byråkrati och juridiskt bollande mellan olika rättsliga instanser förefaller det som om en tidigare existerande politisk kultur hade spelat ut sin roll i den tidigmoderna staten och att det var förändrade maktrelationer som låg bakom detta.

Ytterligare en anmärkning är ambivalensen i många av resonemangen och slutsatserna. Det förefaller som om bönderna trots allt oftast reagerade och inte agerade och att det, trots tvärsäkra yttranden om att bönderna var med och gjorde politik, handlade om ett ganska åsidosatt och manipulerat bondestånd vid de svenska riksdagarna och i domstolarna under tidigmodern tid. Här anar man Katajals kluvenhet inför att höra hemma i två disparata läger: dels det finländska med Ylikangas i spetsen som pekar på en process med minskat inflytande för bondeståndet, dels det svenska interaktionsperspektivet som betonar ett fortsatt starkt bondestånd under 1600-talets stormaktsvälde. Det känns angeläget att det drivs en klarare linje i den viktiga frågan huruvida bönderna försvaga-

des som politisk kraft under tidigmodern tid eller inte. Men visst, det *skall* vara svårt att nå fram till en allena rådande förklaringsmodell som ger slutsatserna hög reliabilitet. Detta tänkande medverkar kanske till att göra honnorsorden förändring och kontinuitet till de allra viktigaste i förevarande bok.

Stefan Persson

Klostren och reformationen. Upplösningen av kloster och konvent i Sverige 1523–1596

Martin Berntson

Skellefteå: Norma 2003, 388 s.

SOM MEDELTIDSHISTORIKER STUDSAR man ibland till inför vissa ämnen och tänker: ”men det där går väl inte att skriva om, det finns ju inte tillräckligt med källmaterial.” Men så visar det sig att sammantaget räcker det som finns. Underlaget till delarna må vara bräckligt, men helheten blir betydligt bättre än man kan förvänta sig. Något i den vägen gäller för det ämne som Martin Berntson vid Institutionen för religionsvetenskap i Göteborg valt för sin doktorsavhandling. Han har undersökt varför och hur svenska kloster och konvent upplöstes under reformationen, närmare bestämt under perioden 1523–1596, och vilken typ av kritik som riktades mot klosterupplösningen. Det är ett ämne som tidigare inte undersökts i sin helhet, förmodligen på grund av ovan nämnda källproblem.

Berntson försöker ge en samlad framställning av reformationens konsekvenser för klosterväsendet i Sverige genom att dels utnyttja tryckta delundersökningar, dels lappa i med eget källstudium där så behövs. Författaren har läst mycket litteratur och forskat flitigt i arkiv. Han har dragit fram tidigare outnyttjade uppgifter om den artikulerade kritiken mot klosterupplösningen, om klostrens förvaltning och om nunnornas proviantering 1527–1569. Han har också undersökt riksdagshandlingar som belyser Vadstena klostrets situation på 1590-talet.¹

Inledningsvis presenteras det femtiotal kloster och konvent av olika ordnar som fanns i det dåtida Sverige vid tiden för reformationen, deras inre verksamhet och ekonomiska situation mot slutet av medeltiden. Huvudavsnitten behandlar tiggarkonventens snabba omvandling och avfolkning samt den sekulära förvaltningen av de jordägande klostrens gods, vilken ledde till att de efter hand kom att stängas. Vidare undersöks betydelsen för klosterväsendet av övergången från katolicism till evangelisk kyrka och till sist kritiken mot klosterupplösningen, vilken enligt författaren inte var på förhand planerad.

Det följande skall inte ses som en regelrätt granskning av avhandlingen i sin helhet, utan det är snarare fråga om vissa kompletteringar och smärre korrigeringar.² Med rätta konstaterar författaren att det är svårt att bedöma de enskilda klostrens ekonomiska situation vid medeltidens slut. Deras godsägande är något som han bara snuddar vid här och var men det går faktiskt att nå längre. Känt är att Vadstena kloster vid tiden för reformationen var en av landets största godsägare. Även om flera andra klosterinstitutioners egendomsbestånd går det att få fram en del, trots att deras jordeböcker i motsats till Vadstenas gått förlorade. Både den i avhandlingen anförda litteraturen och andra arbeten har en hel del att ge. Göran Dahlbäck har till exempel utrett Helgeandshuset i Stockholms godsinnehav vid tiden för reformationen.³ Till grund härför ligger Upplands handlingar från 1538 och 1549 samt inventeringslistor över klostrens jordebrev. Dessa tillkom när domkyrko- och klosterarkiven drogs in till kronan i den stora allmänna indragningen från 1544 då de gamla kyrkliga förvaltningsmönstren bröts upp. Då ett gods bytte ägare medföljde alltid ägorättshandlingarna rörande egendomen ifråga och så har skett vid förstatligandet av kyrkogodsen till följd av reformationen.

Breven förtecknades och signerades i kansliet av den kunglige sekreteraren Rasmus Ludvigsson och hans medhjälpare. Deras förteckningar över innehållet i askarna med

brev från Strängnäs svartbrödrakloster, Vårfruberga cistercienskloster och Helgeandshuset i Stockholm är idag inbundna i codex B 31 i Riksarkivet. De båda klosterarkiven har, liksom tydligen också johanniternas i Eskilstuna, först förts till Gripsholms slott och inventerats där.⁴ Dessa och andra förteckningar över klostrens jordebrev i Riksarkivet och på annat håll är lättillgängliga genom registranter och andra arbetspapper hos redaktionen för Svenskt Diplomatarium i Riksarkivet.

En hel del åtkomsthandlingar återtogs tillsammans med godsen av kungen själv och olika adelsmän.⁵ Ifråga om Mariefred skedde detta redan 1526 och motiverades med kungens släktskap med Sten Sture den äldre. Förteckningarna över Vasahusets jordebrev och därpå byggda donationsbrevlistor behandlas av Jan Liedgren i en uppsats från 1990. Återbördandet av gods som skänkts eller pantsatts till kyrkliga institutioner efter 1454 skall enligt Berntson inte ha haft någon större betydelse för klostrens upplösning.⁶ Efter Västerås riksdag 1527 sände Gustav I ”någre gode män till hwar domkyrckia, så wäll som till alla förnemblic klöster och kyrckior till att bese och anamma i konungens förvaring alla breff på the godz och gårdar som fordom woro giffne till kyrckior och clöster” heter det i en relation om kyrkoreduktionen från 1691. Dessa arkiv bildar som bekant stommen i Riksarkivets bestånd av medeltidshandlingar.⁷

På samma sätt som kronan tog hand om fast egendom som blivit herrelös genom klostrens stängning blev den också ägare till deras lösa egendom, till vilken byggnader på den tiden räknades. I avhandlingen redogörs för sådant som revs på 1500-talet men bilden blir missvisande om man inte beaktar att en del hus har försvunnit först senare. Sko klostrets refektorium stod således kvar som stall ända till 1894 och dominikanernas hus i Sigtuna revs så sent som på 1940-talet.⁸ Författaren konstaterar att de godsägande klostrens, de så kallade ränteklostrens, anläggningar revs i större utsträckning än tiggardordnarnas, som i många fall omvandlades till välgörenhets-

inrättningar. Silver hade börjat dras in redan före 1527 och fortsatte att tillsammans med andra klenoder och dyrbarare textilier forslas till kungens slott och förrådskammare. Men det gällde inte det dyrbara gravtäcket – med bland andra Sten Sture den äldre och hans hustrus vapensköldar – som färdigställdes till Katarina Ulfsdotters skrinläggning 1489 och som omtalas vid en inventering av lösöret i samband med klostrets stängning 1595. Det har delvis kommit att bevarats som antependium i Ödeby kyrka i Närke.⁹ Om privilegiebrev skall räknas till klostrens inventarier kan diskuteras.

När det gäller klosterbiblioteken och särskilt Vadstena klostrets bibliotek ger Vilhelm Gödels bok *Sveriges medeltidslitteratur* från 1916 en god översikt över de bevarade medeltidsböckernas öden. ”Vad som kvarstod av Vadstens bibliotek” sändes inte alls till Uppsala 1619 eller 1620, såsom Berntson påstår (s 166), utan fördes då via Linköping och Bråborg till Stockholm och Gråmunkeholmen. Där fanns sedan 1551 stadens skola och Collegium regium, som från 1583 var en protestantisk läroanstalt för präster och ämbetsmän. Kollegiet gick tio år senare upp i Uppsala universitet och dit skänktes böckerna av Gustav II Adolf år 1621. Samlingen kan ha blivit kvar i Stockholm till 1625 och enstaka volymer har bevisligen plockats ut och hamnat i Riksarkivet och kungarnas bibliotek. Enligt den nyligen genomförda katalogiseringen av C-samlingen i Uppsala universitetsbibliotek har 380 band denna proveniens.¹⁰

Till sist några spridda synpunkter. Författaren framför som en ny iakttagelse att ränsteklostrens uppörd efter 1527 till att börja med förvaltades av klostrens abbotar och abbedissor, innan förvaltningen helt övergick på världsliga läntagare som kungen utsåg. Men varför genomgående använda termerna ”landbönder” och ”förläningsmän”, som uppenbarligen är hämtade från Gustav I:s registratur, i stället för de gängse landbor och läntagare eller länsinnehavare? Och varför i all världen hänvisa till en artikel om Vad-

stena slott i *Nordisk Familjebok* från 1921 och på köpet få med en sedan 1950-talet totalt överspelad skröna om Susenborg som den folkungatida anläggningen? Både om palatset och vasaslottet finns en stor vetenskaplig litteratur.¹¹ Författaren säger vidare att det var det lutherskt-ortodoxa prästerskapet och ärkebiskop Abraham Angermannus och inte hertig Karl som var drivande vid stängningen av Vadstena kloster. Men oavsett hur lutherskt- eller kanske snarare melanchtonskt-evangeliskt prästerskapet än var, så var det hertigen som verkställde beslutet om stängningen. Vad gäller venerationen för Vadstena kloster långt in på 1500-talet får den stora betydelse klosterkyrkan under medeltiden hade haft och ännu hade som gravkyrka för landets ledande stormannaätter inte glömmas bort.

Birgitta Fritz

Noter

- 1 I de fall det finns medeltida originalbrev bör dessa och inte eftermedeltida avskrifter eller äldre litteratur (t ex Örnhielm, Silfverstolpe; Hedqvist 1893, Leinberg 1890) utnyttjas och anföras; breven kan lätt sökas i Svenskt Diplomatariums huvudkartotek (www.riksarkivet.se).
- 2 Källförteckningen är inte bra och gängse förkortningar borde ha använts, t ex de som tas upp i *Kulturbibliotek för nordisk medeltid* 21, 1977, s 374 ff. (t ex står DN vanligen för *Diplomatarium Norvegicum* och inte som i Berntsons avhandling för *Diplomata Novevallensia*). En annan anmärkning gäller bruket av namn. En syster Birgitta Stensdotter (s 86) och en broder Nils Amundsson (s 161), för att välja några exempel, bör inte omtalas enbart med sina patronymika Stensdotter och Amundsson.
- 3 Göran Dahlbäck, ”Det medeltida Helgeandshusets godsinnehav”, i *Helgeandsholmen 1000 år i Stockholms ström*, 1983, s 451 ff.; Göran Dahlbäck ”Norra Djurgården under 700 år”, i *Studier i idrott, historia och samhälle*, 2000, s 13 ff. (även om Klara klostrets gods); Marie Holmström och Clas Tollin, ”Alvastra klostrets äldre godsinnehav....”, i *I Heliga Birgittas trakter*, 1990, s 301 ff.; Christer Ericsson, *Eskilstuna Historia*, Forn-

tiden och medeltiden, 1999, s 264 ff. (översiktligt om johanniternas gods) m fl studier.

4 Jan Liedgren, s ix i inledningen till *Svenskt Diplomatarium* VII:1, 1976.

5 Det gällde gods som skänkts eller pantsatts efter 1454; för dateringen se Carl Göran Andræ, "Karl Knutssons räfst 1453–1454", i *Ny väg till medeltidsbrevnen*, Skrifter utgivna av Riksarkivet 18, 2002, s 245 ff.

6 Jan Liedgren, "Rasmus Ludvigsson och förteckningarna över Vasahusets jordabrev" i *Individ och historia. Studier tillägnade Hans Gillingstam*, 1990, s 165 ff. Klostret omtalas i avhandlingen nästan överallt som Gripsholms kloster, fast namnet Mariefred är det brukliga.

7 *Riksarkivets beståndsöversikt* Del 1, Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 8, 1996, s 28 ff. Med de kyrkliga arkiven följde även världsliga brev av olika slag. För citatet se Liedgrens i föregående not nämnda uppsats s 177.

8 Erik Andrén, "Herman Wrangels Skokloster i Erik Dahlbergs skisser", i *Nordiska museets årsbok* 1945, s 137 ff.; Sten Tesch, *Fragment av en klosterhistoria. Arkeologiska undersökningar 1895–1977, Mariakyrkan i Sigtuna* i Sigtuna museers skriftserie 7, 1997, s 26 ff.

9 *Den stora kyrkofesten för Sankta Katarina i Vadstena år 1489*, utg. genom Birgitta Fritz och Lars Elfving, 2004, s 18 f. och fig.; se även inventeringslista från 1595, tryckt i Carl Silfverstolpe, "Vadstena klostrets uppborås- och utgiftsbok 1539–1570", i *Antiquarisk tidskrift* 16, 1895, s 155.

10 Inledning till *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung*, 1, 1988.

11 Mycket information härom finns i stadsmonografin Göran Söderström (red.), *600 år i Vadstena. Vadstena stads historia från äldsta tider till år 2000*, 2000.

Die Schwedenstrasse

Hans-Joachim Hacker & Harry Hardenberg (foto)

Rostock: Hinstorff 2003, 106 s.

Die Vitalienbrüder. Klaus Störtebeker und die Seeräuber der Hansezeit

Matthias Puhle

Frankfurt & New York: Campus Verlag, 1994 (1992), 199 s.

JAG BESÖKTE ROSTOCK härförleden. Min vana trogen kunde jag inte låta bli ett besök i stadens bokhandlar. Det är ju alltid spännande att stifta bekantskap med det lokala utbudet av historisk litteratur, att få en inblick i de lokala myterna, händelserna och perspektiven. Jag behövde inte bli besviken. Utbudet var stort.

En bok hette kort och gott *Die Schwedenstrasse*. Det är en helt färsk kortfattad guide för den historiskt intresserade turist, som önskar besöka platser med svensk anknytning i Mecklenburg-Vorpommern och Brandenburg. Den presenterar dels orter i det som en gång varit svenska besittningar i Pommern – Rügen, Stralsund, Greifswald och Wolgast/Peenemünde – därtill staden Wismar i Mecklenburg, dels platser som har någon form av anknytning till olika krigiska aktiviteter med svenska trupper inblandade – Fehrbellin, Gadebusch, Grossbeeren, Prenzlau och Wittstock. Orterna fördelar sig längs med tre föreslagna rutter – en längs med kusten från Gadebusch till Peenemünde, en östlig från Rügen till Grossbeeren söder om Berlin, och en västlig från Gadebusch till Grossbeeren.

Boken börjar med en kort allmän översikt över Sveriges historia ur nordtyskt perspektiv och med tysk almanacksdatering av de stora händelserna. Sälunda stod slaget vid Lützen den 16 november 1632, och Karl XII:s dödsdag var den 11 december 1718. Glöm det där andra! Det har bara att göra med svenskarnas efterblivenhet då det gäller anammandet av den gregorianska kalendern. Under 170 år hade vi en annan tideräkning än resten av

Europa, en tideräkning som för övrigt ryssarna behöll i ytterligare nästan 170 år. Så när vi nu högtidlighåller den 6 november och den 30 november, gör vi det verkligen då på rätt datum? När man ”im Stralsunder Rathausdurchgang” invigde en byst av en lagerkran-sad Gustav II Adolf – ”Sie wurde anlässlich seines 300. Todestages aufgestellt.” – gjorde man det den 6 eller den 16 november? Det hade varit intressant att veta.

De olika orterna presenteras så kortfattat var för sig i bokstavsordning. Vi får veta vad svenskarna gjort där och vid vilken tidpunkt. Boken är rikt illustrerad både med gamla kopparstick och med nytagna foton. Tyvärr är de förra bitvis dåligt daterade, och inte underlättas det hela av att litteratur- och källför-teckning helt saknas. Jag ställer mig särskilt undrande till en bild som skildrar Gustav II Adolf med sina soldater efter landstigningen vid Peenemünde. Den skildringen är till sin stil inte 1600-tal. Det ser mer ut som 1800-talskitch, en romantiserad skildring av den store hjälten på knä framför sina generaler med händerna och blicken lyfta upp mot skyn och mot Gud.

Mathias Puhle, författaren till den andra boken – *Die Vitalienbrüder. Klaus Störtebeker und die Seeräuber der Hansezeit* – har två övergripande syften med sin framställning. Dels vill han kartlägga Vitaliebröderna som fenomen. Vilka var de? Hur utvecklades sjöröveriet över tid? Vilken roll spelade kaparna politiskt? Vad vet vi egentligen om deras verksamhet? Dels skärskådar han två i eftervärlden mycket omtalade sjörövare, Godeke Michels och Klaus Störtebeker. Framför allt den senare har gjort en fantastisk postum karriär som Mecklenburgs Robin Hood, fribytaren som stal från de rika och gav till de fattiga. Har detta någon grund i den historiska verkligheten? frågar han sig. Vilka krafter ligger bakom Störtebekers upphöjelse till mytologisk hjältegestalt? En studie i historiebruk med andra ord.

Handlingen är i första delen förlagd till sent 1300-tal och tidigt 1400-tal. I Danmark härskade Valdemar Atterdag, och nere i

Mecklenburg satt hertig Albrecht II, en man med stora ambitioner för sig själv och sina efterkommande. Hertig Albrecht var gift med Eufemia, en syster till den svenske kungen Magnus Eriksson. Hans son och efterträdare Heinrich III var gift med Ingeborg, Valdemar Atterdags äldsta dotter. Kung Valdemars yngsta dotter Margareta var i sin tur gift med Magnus Erikssons son Håkon, kung i Norge. Alla var med andra ord släkt med alla.

Hertig Albrecht II hade med den svenska adelns hjälp lyckats placera sin andre son Albrecht III som kung i Sverige. Och när så Valdemar Atterdag dog utan manlig arvtagare såg man det i Mecklenburg som självklart att Ingeborgs son, Albrecht IV, var den som skulle efterträda kung Valdemar på den danska tronen. Men så tyckte inte alla. Som gjort för dynastiska strider!

Andra intressenter i maktkampen var de olika ländernas adelsgrupper, vilka antytt mellan raderna började känna av den senmedeltida agrarkrisen och i sin opposition mot den sittande regenten gärna sökte utländska bundsförvanter. I Preussen och Baltikum härskade Tyska Orden. Och på haven seglade Hansans handelsfartyg. Hansan önskade fredliga förhållanden och maktbalans både i Östersjön och i Nordsjön. Det var ju bäst för affärerna. I Ostfriesland, kustområdet väster om Bremen, låg olika småhövdingar i fejd med varandra. I deras närhet började holländarna sticka upp och ses som konkurrenter till Hansans handelsmonopol. I alla dessa konstellationer och stridigheter agerade havens sjörövare, Vitaliebröderna, som mer eller mindre legala hjälptrupper, i främsta rummet till Mecklenburgarna och deras maktambitioner, i en senare fas till de stridande ostfrisiska hövdingarna och till hertigen av Holland.

För att få någon ordning i det annars svåröverskådliga förloppet har författaren delat in sin analys i kortare tidsperioder. Han börjar med förhistorien 1375–1389, Valdemar Atterdags död och striden om tronföljden efter honom. Därefter kommer kampen om den svenska kronan 1389–1391. Den svenska

adeln var missnöjd med Albrechts regim och vände sig till drottning Margareta för att få hjälp med att bli av med honom. Krig utbröt och kung Albrecht hamnade med sin son Erich vintern 1389 i fångenskap på Lindholmens borg i Skåne. Fullt krigstillstånd rådde mellan Mecklenburg och Danmark 1391–1393. Rostock och Wismar öppnade sina hamnar för alla som önskade skada Danmark och danska intressen. Städerna var visserligen medlemmar i Hansan, men deras tillhörighet till hertigdömet Mecklenburg fick gå före. De hamnade därmed i en besvärlig mellanställning.

Kapare angriper Bergen våren 1393 och den följande vintern understöder man det belägrade och tyskdominerade Stockholm med förnödenheter. Detta är Vitaliebrödernas glansperiod. De behärskar farvattnen och kapar inte bara fiendeskepp utan också neutrala hanseatiska handelsfartyg. Handeln blir lidande. Skånemarknaden i Skanör-Falsterbo mer eller mindre upphör. Inför fredsslutet i Skanör/Falsterbo 1394/95 råder brist på spannmål och sill i stora delar av Tyskland. Sillpriset har höjts fem- till tiofalt. I Skåne råder brist på salt.

Fred ska nu råda och kaparna upphöra med sin verksamhet. Men istället slår de sig ner på Gotland tillsammans med den nu frigivne kung Albrecht och hans son Erich. Med Gotland som bas strider de för sitt förlorade kungadöme. Erich dör 1397 och i en blixtraid mot Visby, Slite och rövarvästet Landeskrona vid Västergarn tvingar Tyska Orden i mars 1398 Vitaliebröderna att lämna Östersjön. De senare slår sig ner i Ostfriesland, där de går i tjänst hos vem som vill anlita dem av olika stridande hövdingar. Nu är det Hamburgs och Bremens tur att börja reagera över deras framfart. Då Hansan gemensamt försöker utrota dem även från Ostfriesland flyr de till Helgoland och den holländske hertigens beskydd. Slutligen hösten 1400 skickar Hamburg ut en expedition, som besegrar de återstående kaparna utanför Helgoland. De som inte dödas hamnar i fångenskap och avrättas.

Detaljerna om de olika inblandade personerna är knapphändiga. Initialt tycks dock kaparna till stora delar ha utgjorts av mecklenburgsk lågadel, som i sina åtaganden till sjöss såg en chans inte bara att stödja det egna landet politiskt utan också att i agrarkrisens spår tjäna ihop mer lättförtjänta pengar än vad som var möjligt till lands. Men gränsen mellan "legal" och "illegal" kaperiverksamhet var hela tiden flytande, kaparna var svåra att styra och de utvecklades alltmer till veritabla rövare, som om de inte agerade helt på egen hand tog tjänst hos den som betalade bäst.

Godeke Michels och Klaus Störtebeker för en mycket undanskymd tillvaro i de dåtida arkiven. De nämns först 1394 i en engelsk klagoskrift över hanseatiska kapare, därefter vid ytterligare en handfull tillfällen. Störtebeker tillfångatogs vid Helgoland hösten 1400 och avrättades kort därefter.

Myten om Klaus Störtebeker och de demokratiskt sinnade Vitaliebröderna tar ordentlig fart med ett skillingtryck i mitten av 1500-talet. Den har sedan vidareutvecklats i operor, skådespel, minnesmärken och romaner. Störtebeker har blivit en politisk identifikationsfigur för 1900-talets arbetarrörelse, minst lika aktuell som hansatraditionen för den etablerade politiska ordningen, står det att läsa i en utställningskatalog i Hamburg 1989. (Puhle, s. 177, not 285)

Går man ut på nätet och letar på Google får man gott om napp. Det handlar om restauranger och kaféer, som döpts efter vår frihetshjälte. En skola i Rostock, en paddelklubb i Bremen, ett flygplan Junkers Ju 388, alla har de fått hans namn. I Ralswiek på Rügen hålls årliga festspel till hans ära. Ett Störtebeker-museum finns i kyrktornet i Marienhaf, Ostfriesland. En annan författare, Harm Bents, har skrivit om "Störtebeker – Dichtung und Wahrheit". Och på en Internetportal med rubriker som "Deutsche Piraten" och "Schiffe versenken" försäkras att "Störtebeker lebt!"¹

Det finns också svenskspråkiga Internetportaler, däribland en som gjorts av den

svenska utbildningsradion hösten 1999 – *Siri-Lill och sjörövarprinsen* – där sjörövarprinsen är son till en mecklenburgsk adelsman, Klaus von Alkum, mer känd som, just det, den fruktade sjörövaren Störtebeker.

I mytologin och sägenbildningen lever han således vidare i högönsklig välmåga. När jag nästa gång besöker Nordtyskland och står inför en Restaurang Störtebeker vet jag vad det handlar om. Varför firas han så mycket just på Rügen? Kanske för att ön har ord om sig att ha varit ett sjörövarnäste. Men det var på 1100-talet under Valdemar den stores tid. I norra Tjust nämns de i knappa ordalag som vendiska sjörövare under medeltiden. Deras framfart tvingade befolkningen att i försvarssyfte förstärka tornen på sina kyrkor.

Boken har också gett ett intressant och lite annorlunda utifrånperspektiv på en period i den skandinaviska historien, som annars kan upplevas som något rörig.

Bodil E. B. Persson

Not

1 Se: <http://www.uebersteiger.de/16/ks1.htm> och <http://www.uebersteiger.de/17/ks2.htm>

Sagans svenskar. Synen på vikingatiden och de isländska sagorna under 300 år

Anna Wallette

Malmö: Sekel Bokförlag 2004, 410 s.

EN UTGÅNGSPUNKT FÖR Anna Wallettes doktorsavhandling *Sagans svenskar. Synen på vikingatiden är och de isländska sagorna under 300 år* är att de isländska sagornas estetiskt tilltalande skildring av nordisk vikingatid länge spelat en viktig roll i konstruktionen av svensk nationell identitet. Genom att studera sju tongivande historiska översiktsverk från slutet av 1600-talet till mitten av 1900-talet vill hon visa *dels* hur historikerna under olika perioder förhållit sig till sagornas bild av vikingatiden, *dels* också hur det nationella identitetsskapandet förändrats över tid och påverkat historikernas framställning.

Avhandlingen styrs alltså av två olika syften, som ur strikt logisk synpunkt inte nödvändigtvis hänger ihop. Den enskilde historikerns syn på isländska sagor behöver ju inte alltid ha betydelse för det nationella identitetsskapandet. Möjligt är också att det nationella identitetsskapandet bättre låter sig studeras i andra typer av texter än just framställningar av vikingatiden, till exempel patriotiska högtidstal eller fosterländska sånger. Anna Wallettes projekt ter sig ändå fullt rimligt när det gäller den av henne studerade perioden (cirka 1650–1950), eftersom flera av de historiska översiktsverk som då skrevs skildrade det fornordiska samhället på ett sätt som nog får sägas ha influerat den officiella Sverige-bilden under avsevärd tid.

I varje fall gäller detta Olof Rudbecks *Atlantica* (1679 f.), Erik Gustaf Geijers *Svenska folkets historia* (1832 f.) och Carl Grimbergs *Svenska folkets underbara öden* (1913 f.), som alla ingår i hennes undersökningsmaterial och alla tre kan sägas vara både inflytelserika och mycket representativa för sin tid. Mer diskutabelt är väl om detsamma kan sägas om de fyra andra verk som ingår i undersökningsmaterialet: Olof von Dalins *Svea rikets historia* (1747 f.), Sven Lagerbrings *Svea rikets historia* (1769 f.), Ingvar Anderssons *Sveriges historia* (1943) och Jerker Roséns *Svensk historia* (1962). Genom att jämföra alla dessa historieverks framställning av forntid/vikingatid samt inställning till sagorna kan Anna Wallette inte desto mindre påvisa intressanta förändringar både i synen på historien och i synen på svensk identitet.

Sålunda använder Olof Rudbeck fornaldarsagorna i kombination med Bibeln och de romerska historieskrivarna för att visa att stormaktstidens Sverige bär på ett förpliktande arv från ”göterna”, ett urgammalt gudabenedat krigarfolk som i kraft av sin dygd, styrka och överlägsna kultur förvärvat sig rätten att härska över andra. Sådana anspråk tonas kraftigt ned av upplysningsmännen Dalin och Lagerbring, som dock fortsätter att använda sagorna som källor för att – i mindre krigisk anda – framhäva de skandinaviska

förfädernas fredliga dygder, frihetskärlek och ädla hedendom. Geijer fokuserar mer specifikt på vikingatiden, som han på grundval av kungasagor och ättesagor skildrar som en nationell guldålder med fria odalbönder och modiga vikingar, en uppfattning som lever vidare ännu hos Grimberg, om än anpassad till 1900-talets mer demokratiska samhällssyn (av vilken följer avståndstagande till vikingarnas erövringståg och behandling av trälar). Med Ingvar Anderssons och Jerker Roséns översiktsverk slår så den weibullska historiesynen och källkritiken igenom: vikingatiden framstår inte längre som nationens guldålder och de isländska sagorna förkastas som källor.

Huvuddragen i denna utveckling har naturligtvis varit kända sedan tidigare, men Walette nyanserar bilden på enskilda punkter, bland annat genom att visa att Dalin och Lagerbring var mer påverkade av de isländska sagorna än man vanligen trott, inte minst i skildringen av Torgny Lagman som ett nationellt ideal. Hennes avhandling har dock sitt främsta värde i sammanställningen av resultat från andra forskare. Hon har förtjänstfullt utnyttjat en lång rad specialstudier, både vad gäller historiografins allmänna utveckling (Rolf Torstendahl, Birgitta Odén), synen på vikingarna och sagorna (Anton Blanck, Jöran Mjöberg, Andrew Wawn) och presentationen av de enskilda historieskrivarna (till exempel Gunnar Erikssons Rudbeckbiografi, Bengt Henningssons avhandling om Geijer som historiker, Jarl Torbackes bok om Carl Grimberg). Dessutom har hon tillgodogjort sig teoretiska synpunkter och begrepp från de senare årens livliga forskningsdiskussion kring nationalism och nationell identitet (Colin Kidd, Patrik Hall, Jonas Nordin, Stefan Arvidsson med flera), häribland begreppet ”relevanta förfäder”, som hon applicerar på sagornas vikingar, tolkade i ett nationalistiskt sammanhang.

Det är ett stort och intressant fält som Walette beskriver i sin avhandling, och hon gör det klart och intresseväckande, om än en smula kompiloriskt och med en del

onödiga slarvfel (till exempel när hon på s. 329 åberopar någonting hon kallar ”Ingvars Vidtfamnes saga” men antagligen skall vara ”Ingvar den vidfarnes saga”). Sannolikt kommer hennes bok, trots småfelen, i framtiden att kunna fungera som användbart översiktsverk. Också den uppgiften bör enligt min mening betraktas som legitim och viktig i en doktorsavhandling!

Lars Lönnroth

Skoklosters slott under 350 år

Carin Bergström, red., Ralf Turander, foto
Stockholm: Byggförlaget 2004, 310 s.

ÄNDA SEDAN ERIK Andréns klassiska studie *Skokloster: ett slottsbygge under stormaktstiden* (1948) har barockslottet, dess samlingar samt ägarfamiljer varit föremål för forskning. Dessa insatser intensifierades efter att Carl Gustaf Wrangels paradbyggnad inköptes av staten 1967, varefter slottet omvandlades från privatbostad till museum. Det sena 60-talets renovering, som var den första genomgripande efter 1830-talet, under ledning av Ove Hidemark innebar utmaningar och nya metoder för att både in- och utvändigt återge det hårt slitna slottet dess forna glans.

Under den tid som Skokloster varit museum har en betydande kunskap om slottet byggts upp. Samlingar har analyserats och resultaten har visats upp i årliga utställningar och i därtill hörande utställningskataloger. Nu har den intresserade fått en möjlighet att få en samlad bild genom utgivningen av *Skoklosters slott under 350 år*. I den skriver, förutom den ovan nämnde Hidemark, bland andra idé- och lärdomshistorikern Arne Loman, tidigare chef för Skoklosters museum och expert på Wrangel och dennes boksamling, den nuvarande chefen Carin Bergström, konservatorn Ann Hallström, intendenten Bengt Kylsberg, som bland annat har hand om slottets rustkammare och verktygssamlingar, bibliotekarien Elisabeth Westin Berg samt konstvetarna Görel Cavalli-Björkman och Johan Knutsson.

Genom den breda kompetens som skribenterna representerar möter läsaren en mängd olika aspekter av slottet, från en biografi över Wrangel och hans hustru Anna Margareta von Haugwitz via studier av möbler, gyllenläderstapeter, konstverk, bibliotek, vapen till texter om hur föremålen vårdas och bevaras. Texterna beledsagas av Ralf Tunanders fotografier. Framför allt hans bilder av instrument, böcker och den ofullbordade riddersalen är, i likhet med bokens formgivning, utsökta.

År 1995 utkom Ove Hidemark och hans hustru Elisabet Stavenow-Hidemark med *Eko av historien. Omgestaltningen av Skoklosters slott under Magnus Brahes tid* i vilken frågor om relationen mellan barock och Brahes samtid är centrala. I *Skoklosters slott under 350 år* anknyter intendenten för konsthantverk Maria Perers till liknande frågor, då hon diskuterar Skokloster som sevärdhet under 300 år. Förvisso hade Peters kunnat nå längre om hon anknutit till modern forskning om turism respektive historiebruk, men hon påvisar icke desto mindre vilket intressant undersökningsmaterial som guideböcker från olika skeden är. Likaså är hennes redogörelse för Rutger von Essens många men mindre lyckade försök att etablera turism på Skohalvön, bland annat genom att anlägga ett bilmuseum i slottets omedelbara närhet, intresseväckande.

Hur slottets mångfacetterade historia skall förmedlas framöver antyds endast avslutningsvis, men rimligen bör *Skoklosters slott under 350 år* ses som ett viktigt bidrag för att förmedla och levandegöra såväl stormaktstidens byggnadsideal som de därpå följande förändringar som format slottet till vad det är i dag.

Ulf Zander

Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och nyttokult i 1700-talets Sverige

Mattias Legnér

Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2004, 286 s.

FRÅGOR OM KOLLEKTIVA identiteter av olika slag har tveklöst utgjort en av de starkaste historievetenskapliga trenderna under senare decennier. Med ett, åtminstone av historiker, tidigare relativt outnyttjat material fogar Legnér ytterligare en intressant bit till fältet. I fokus står identitets- och gemensamhetskapande i 1700-talets Ortsbeskrivande litteratur. Med hjälp av huvudsakligen tryckta dissertationer, monografier och tidskriftsartiklar om avgränsade administrativa enheter vill författaren fördjupa förståelsen för hur fäderneslandsbegreppet betraktades och användes i tiden. Mer specifikt är avsikten att behandla litteraturens omfattning och karaktär, samtidens diskussioner om dess värde, samt hur fäderneslandet beskrevs och vilka identifikationer som kom till uttryck.

Med hänvisning till den centrala problemformuleringens karaktär är det något förvånande att inledningen följs av ett utpräglat kvantitativt kapitel. Författaren har dammsugit bibliotek och arkiv på Ortsbeskrivningar – vilka presenteras i en utförlig bilaga – och därmed utfört en imponerande arbetsinsats för efterföljare att dra nytta av. Genom sin bearbetning kan Legnér visa att publicerandet av dylik litteratur inte avtog under frihetstiden, samt att framväxten av ekonomiskt inriktade beskrivningar inte ersatte, utan snarare kompletterade, de antikvariska och historiska skildringar som dominerat första delen av 1700-talet. Då motsatsen har hävdats i tidigare forskning är det således frågan om intressant och viktig grundforskning – även om Legnérs resultat till del bygger på andra avgränsningar.

Likväl fungerar inte det kvantitativa kapitlet friktionsfritt. En något omständlig framställning gör att det tar oproportionerligt stort utrymme samtidigt som redovisning-

arna i tabellform inte är helt överskådliga. Därtill väcker avsnittet vissa förhoppningar som sedan kommer på skam. Legnérs annonser att han uppbringat totalt 309 Ortsbeskrivningar. Det framkommer dock snart att närmare hälften av dissertationerna/monografierna och en tredjedel av det totala materialet är på latin, och därmed inte möjligt för författaren att bearbeta. Att endast 11 böcker och ett mindre antal tidskriftsnedslag analyseras i avhandlingens kvalitativa lejonpart gör snopenheten än större. Detta reser frågor om urvalsförförandet, vilket med fördel hade kunnat diskuteras mer ingående. Undersökningsperioden är exempelvis stipulerad till 1701–1800, samtidigt som endast två av de berörda böckerna ligger utanför perioden 1737–1771.

Den kvalitativa analysen karaktäriseras av författarens stora förtrogenhet med material och tidsperiod. Kontextualiserande kapitelinledningar ramar väl in undersökningarna och ger samtidigt en god inblick i 1700-talets intellektuella och politiska klimat. Initierat och detaljrikt guidas läsaren genom Ortsbeskrivningarnas innehåll och tillkomst. Man nästintill ser den arbetsklädda grundforskande historikern framför sig. Då det rör sig om relativt obruten mark kan man ha överseende med en deskriptiv slagsida och vissa upprepningar.

Mer besvärande är förekomsten av vissa in-ternerna motsägelser. Legnérs poängterar att tillkomsten av ekonomiska ortsskildringar förde med sig nya inslag i litteraturen. De antikvariska beskrivningarnas guldålderstörstande dåtidsfixering kompletterades med nyttoinriktad framstegsoptimism. Senare fastslås dock att den ekonomiska skildringens karaktär var "samtidsorienterad (och alltså inte så mycket framstegsinriktad)". Vidare understryker författaren att utgivningen av frihetstidens ekonomiska Ortsbeskrivningar inte understöddes av staten. Samtidigt framkommer det att Vetenskapsakademien tog initiativ till flera ekonomiska resor vid 1700-talets mitt, att Kansliakademien 1731 efterfrågade beskrivningar av det ekonomiska tillståndet

i rikets olika delar samt att Pehr Högströms ekonomiska teckning av Lappland från 1747 – vilken utgör en av de böcker som analyseras ingående – var resultatet av resor på uppdrag av hattregeringen.

Vad gäller de centrala resultaten visar Legnérs övertygande att beskrivningarna ämnade till fostran som ansågs nödvändig för att frambringa den rätta känslan för fäderneslandet, samt att skänka ära åt detsamma. Understrykandet av ortens ålder och funktion som maktcentrum var ett i sammanhanget centralt tema. Vidare proklamerades framför allt de ekonomiska beskrivningarnas nytta. Vilken verkens konkreta gagn var talades det däremot mer tyst om, vilket understryker att identifikationen med fäderneslandet var det främsta syftet. Därutöver identifieras ståndssamhällets hierarkiska harmoni som sammanhållande kitt.

Resultatens rimlighet till trots stannar Legnérs ibland på halva vägen. Att Eric Tuneld i sin svenska geografi förlade Skånes värde till dess funktion som kornbod – och överhuvudtaget inte uttalade sig om folkets förtjänster – förklaras kort med förekomsten av en kunskapslucka. En mer utförlig diskussion om att skåningarna endast ett par decennier efter det sista danska återerövringsförsöket möjligen betraktades med viss avoghet hade varit välkommen. Även den utlovade problematiseringen av fäderneslandsbegreppet hade kunnat utvecklas. Författaren identifierar föreställningen om ett litet respektive stort fädernesland, och menar att det var det senare som dominerade i beskrivningarna, då orter och landskap inte framställdes som miniatyrer av den större gemenskapen.

Diskussionen bygger på en allt annat än given tolkning av förhållandet mellan lokalt och centralt. Forskningen om 1800-talets landskapsintresse har lyft fram att region och nation konstruerades ömsesidigt och samtidigt. Att landskapen framställdes som unikt utformade bitar gjorde inte det fosterländska pusslet svagare. En mer djuplodad diskussion om relationen mellan begreppen fädernesbygd och fädernesland hade här

varit fruktbar. Generellt hade användandet av och återkopplandet till teori och ett mer problemorienterat forskningsläge kunnat beredas mer plats. Legnér försätter exempelvis möjligheten att mer ingående bidra till debatten om nationell identitet i förmodern tid. Här framskinner också en viss begreppsinkonsekvens. Författaren ansluter sig inledningsvis till Harald Gustafssons avfärdande av begreppen nation och nationell i detta tidsmässiga sammanhang. Likväl används dessa, samtidigt som det undervägs blir allt mer oklart vad som skiljer Legnérs förståelse av begreppen från den gängse moderna.

Att som recensent i efterhand önska att författaren hade skrivit en annan bok än den som föreligger är dock en föga konstruktiv hållning. Inte minst är så fallet när Legnér har producerat en bra och intresseväckande avhandling, som därtill väcker nya spännande frågor. Att det dessutom är en vacker bok med rikliga illustrationer hämtade ur källmaterialet gör inte saken sämre.

Fredrik Persson

Handel ochandel. Tre generationer Suell

Rune Bokholm

Stockholm: Atlantis 2004, 351 s.

VARJE BYGD HAR sina stora namn. I min malmöitiska småskola var det Jörgen Kock och Frans Henrik Kockum – men däremellan också Frans Suell, hamngrundaren och tobaksbolagets store man. Till honom har nu Rune Bokholm kommit med en biografi. Presentationen av boken noterar att Bokholm förenar historikerns perspektiv med en egen bakgrund i näringslivet. Det är en styrka: jag föreställer mig att andra historiker skulle haft betydligt svårare att bringa reda i det sammelsurium av affärsförbindelser som boken handlar om.

Redan från början vidgar Bokholm perspektivet. Suell var inte bara det sena 1700-talets Frans, utan släkten kommer till Malmö redan 1712 med farfadern Frantz. Den

förste Suell kommer till staden för att rädda fordringar i en driftig köpmans dödsbo. Det slutar med att fordringsägaren gifter sig med den sjuttonåriga dottern, ramlar rakt in i pesten men överlever och etablerar sig som borgare. Den förste Suell är köpman och entreprenör i en liten stad; han vidarebefordrar smulor av leveranser som mellanlandat i Lübeck och Köpenhamn, han köper och säljer fastigheter, och han slår sig på tegelbruk i Lomma och kalkbruk i Limhamn. Suell vinner sina kollegors förtroende och tar säte bland stadens äldste, men det är inte alltför uppseendeväckande. Åtskilliga tyska köpmän slår sig ner i svenska städer på detta sätt – i kappsäcken har de med sig förbindelserna med handelshus och släktingar i det gamla landet, som håller dem med varor och krediter för att lyckas i det nya.

Niclas Suell är bokens mellanspel, generationen mellan inflyttaren Frantz och industrialisten Frans. Han tar över firman när fadern och den äldste broder Ernst har dött, men lever själv bara till fyrtioårsåldern. Firman fortlever men inte så mycket mer; när Niclas dör tar hans bokhållare och kusin Henrik Falkman över och gifter sig så småningom med änkan, Helena Weijer (en av Malmös etablerade borgarsläkter).

Frans Suell tillbringar ett par tidiga år vid universitetet i Lund, men går sedan in som lärling och så småningom bokhållare i styvfaderns hus. I sinom tid etablerar de firma tillsammans, när arvet efter Niclas ska redas ut och fördelas. Som kompanjon med Falkman och så småningom på egen hand står Frans för firmans kraftiga expansion, från köpenskap in i manufaktur och tidiga industrier.

Landets gryende välmåga skapar möjligheter, men även den internationella politiken slår igenom i affärerna. Redan farfar Frantz hade börjat spinna och karva tobak. Tobaksbolagets försäljning mattas av framåt 1770-talet, men det amerikanska inbördeskriget innebär ett klipp för den yngre Suell, som lagt upp ett stort lager på kredit innan tobakspriset sköt i höjden. Napoleonkrigen

och kontinentalblockaden betydde ett väldigt uppsving för transithandeln från England genom Sverige på skumma vägar ned till kontinenten. Köpenhamn råkade illa ut när den brittiska flottan bombade staden, men Malmös borgare levde gott på krigskonjunkturen.

I detta spelade hamnen en viktig roll. Redan på 1720-talet hade den driftige borgmästaren Jöns Stobaeus börjat tala om behovet att skaffa en rejäl hamn. Den besvärlige borgaren Haquin Bager ivrade för projektet, ett tag funderade man på att lägga den i Limhamn, men år 1775 bestämde man sig för en rad olika åtgärder med utgångspunkt från den gamla hamnen. Det var inte Frans Suell som skissade vad som skulle göras – planen gjordes upp av handlanden Pehr Schultin – men det var Suell som blev den nya hamndirektionens ledande man och drev på projektet.

Utvecklingen krävde kapital. Stadens mest ansedda borgare ställde sig år 1802 i spetsen för Malmö Discontverk, ett försök att mobilisera pengar för investeringar och rörelsekapital i stadens näringsliv. Det började hyggligt, krigskonjunkturen fick insättarna att flockas, men ganska snart började borgmästaren Carl Magnus Nordlindh och hans kumpaner att dribbla med böcker och siffror. De goda åren rann ut, och många lanttagare råkade i svårigheter. Diskonten räddades genom märkliga manövrer, Suell och andra langade in reverser över natten för att bolagets prekära ställning inte skulle avslöjas när landshövding af Klinteberg verkställde en extra inspektion hösten 1815, men tre år senare blev ställningen ohållbar. Diskonten gick under, och Nordlindh och Suells måg Hans Aron Falkman sattes i fängelse. Strax efter upplösningen dog Frans Suell, som hade lämnat discontens styrelse i slutet av 1811, men affären solkade ändå hans eftermäle.

Rune Bokholm vidgår redan från början att han framför allt litat till andras bearbetningar. Hans bok är som bäst när han skildrar de konkreta affärerna och kompletterar med den praktiska bakgrunden: hur man gjorde

snus, hur man slog tegel, och vilka processer det var som försiggick i kalkbruket. Däremot blir jag mer tveksam när han försöker fylla ut bristen på material om personerna Suell med tämligen lösa spekulationer, ibland bara med heraldiska symboler eller 1800-talsskrönor som grund. Det blir lite väl många ”kanske”, när författaren anstränger sig för att vara mer populär än vetenskaplig. Men det är en randanmärkning – det är en tidsbild Bokholm säger sig vilja ge, och det har han lyckats med.

Gunnar Wetterberg

Skog och historia. Årsbok för Blekinge Hembygdsförbund och Blekinge museum 2003

Åke Werdenfels, red.

Kristianstad: Kristianstad Boktryckeri 2004, 202 s.

OMKRING 60 PROCENT eller cirka 90 miljarder av det svenska handelsnettot på närmare 150 miljarder, kommer från den svenska skogen. Störst betydelse har den i glesbygd och sådan finns inte bara i norra Sverige. Ett sydsvenskt län som Blekinge har sina skogstillgångar att tacka för minst 5000 arbetstillfällen. Om den svenska skogen idag är värdefull så har den historiskt sett haft ännu större betydelse, både nationellt och lokalt. Den utgångspunkten har Blekingeboken 2003 med titeln *Skog och historia*, utgiven av Blekinge Hembygdsförbund och Blekinge museum, med Åke Werdenfels som redaktör.

Upplägget är grovt kronologiskt och slutintrycket är att två motiv återkommer i flertalet artiklar: föränderlighet och resurskonflikt. I biologen Jörg Brunets utmärkta översikt av trädslagssammansättningen i Blekinges skogar efter istiden är förändring nyckelordet. Det senaste stora skiftet är övergången från bokskog till granskog, påskyndad av människor genom pottaskebränning av bokved under 1600–1800-talen och plantering av granskog under 1900-talet. Resurskonflikterna speglas i kronans försök att kontrollera avverkningsenheten av bok, vilket upphörde

med skogsordningen 1793 och svedjandet som släpptes fritt 1805. Efter detta höggs det mesta av den återstående boken i Blekinge. Historikern Karl Bergman behandlar konflikterna om resursen skog under den danska och tidigt svenska tiden. Ved till Köpenhamn och enestötar som stängselvirke till de danska godsens var två nyckelprodukter från Blekinge. Till detta kom pottaskan och framför allt salpeteren, som vid den här tiden var en strategisk råvara i kruttillverkningen. Det är inte märkligt att kontrollen över den blekingska skogen ökade från centralmakten i Köpenhamn under den sista danska tiden. En kontroll som inte minskade utan snarare hårdnade, när Blekinge blev svenskt. Riktigt tydligt blir det förindustriella samhällets mångskiftande bruk av träd och skogsmark i antikvarie Thomas Perssons historik över den nordblekingska byn Gummagölsmåla i Öljuhults socken. Han lyckas visa konkret hur förändringarna i den nationella skogspolitiken samspelar med de regionala förhållandena i Blekinge skogsbygd och de lokala i Gummagölsmåla. När nu delar av byns ägor med spår av det tidigare skogsbruket blivit naturreservat, är det bara ytterligare en ny användning av den forna skogsmarken, denna gång som kulturarv.

Den nya syn på periferins landskap, i det så kallade Ängersjöprojektet i Härjedalen trädfande formulerad som "flexibilitet som tradition", märks också i Blekingeboken. Mats Anglert visar hur arkeologiskt material kompletterar skriftligt när det gäller att nyansera bilden av den isolerade periferin. Hur skogens resurser konkret kunde utnyttjas som råvara och mångsidigheten hos de olika trädslagens användningsmöjligheter presenterar Karina Brunsberg som också gör en genomgång av miljöhoten mot dagens blekingskog.

Men hur är det med Blekinges landskaps-träd – eken? Den intar en särställning i flertalet artiklar som det träd där resurskonflikterna varit som hårdast, just på grund av dess stora användbarhet. Nestorn i svensk ekskogsskötsel, Erik Ståål, bidrar med en personlig betraktelse över efterkrigstidens

förändringar i skogen och ekens betydelse i dagens skogsbruk. Ett litet påpekande kan vara på sin plats här. Det är vanligt att kvantitativa uppgifter som att 1200 eller 2000 ekar åtgick för att bygga en fregatt eller linjeskepp. Envar som sett en apertingslängd från något av kronans ekhyggen på 1700- eller 1800-talen, med dess myller av virkesdetaljer av olika form och dimension, förstår att den typen av kvantifiering är omöjlig. I bästa fall kan en totalvolym framräknas för att ge en uppfattning om storleksordningen, men om det åtgick 2000 eller 20 000 ekar för att fylla den går inte att säga.

Skog och historia är ett tecken på den breddning av landskapshistoria som skett det senaste decenniet. Från att ha varit ett område för "binärningar" har skogsmarken, eller snarare utmarken, fått en central betydelse i olika landskapshistoriker. Orsaker till detta är, förutom ett vidgat kulturbegrepp, även ett ökat intresse för marknadsanknytning under tidigmodern tid och ett ifrågasättande av centrum-periferimodellen.

Per Eliasson

Sveriges historia under 1800- och 1900-talen

Lars I. Andersson

ATT TA SIG an arbetet med att skriva en lärobok i Sveriges historia under de senaste två århundraden är, som lundahistorikern Lars I Andersson också konstaterar i förordet till sin bok, "på vissa sätt ett självmordsuppdrag". Flera generationers lärare har undervisat på klassiker som Carlsson-Roséns *Svenska historia* och Lars-Arne Norborgs, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen* flera generationer studenter har undervisats på dem. Det är i dessa arbeten både lärare och student lärt sig vad som hänt, och hur det tolkats. Böckerna utgör på många sätt idealet, modellen, för hur en svensk lärobok i historia skall se ut.

Men böcker, hur väl skrivna de än är och hur gott de än täcker en vetenskaplig debatt,

åldras och måste förnyas. Lars-Arne Norborgs bok som var någonting nytt och annorlunda än Carlsson-Roséns rejäla luntor med sina fantastiska forskningsöversikter, har de senaste åren verkat något passé. Den lär, lika lite som Carlsson-Rosén, bli föråldrad, men den har börjat kännas något nattständer. Som presumtiv efterträdare till dessa båda klassiker, en lärobok för universitetens A och B-nivå, kom förra året Lars I Anderssons, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen*. Författaren som disputerade 1995 på en avhandling om *Kommunalskattefrågan under mellankrigstiden* är docent i historia och besitter dessutom en gedigen pedagogisk utbildning och erfarenhet. Han är numera bosatt i Mannheim i Tyskland.

Sveriges historia under 1800- och 1900-talen är kronologiskt uppbyggd. I fyra stora kapitel med de vitsiga titlarna 1800–1850: I revolutionens svallvågor, 1850–1914: Kryssning på republikens efterdyningar, 1914–1956: Genom krigens farvatten och 1957–2002: Lots på det förgångnas hav för författaren läsaren/studenten genom den svenska historien, från det tidiga 1800-talets jordbrukssamhälle fram till 2000-talets miljömedvetna lönta-garsamhälle.

Ett problem för den som skall skriva en lärobok är om texten skall skrivas tematiskt eller kronologiskt. Carlsson-Roséns utförliga böcker är kronologiskt uppbyggda medan Lars-Arne Norborgs arbete behandlar Sveriges senare historia tematiskt. Lars I. Andersson har gått en medelväg. Boken följer en tidslinje, från tidigt 1800-tal, fram till 2002. I varje kapitel återkommer emellertid givna teman som rör sådant som utrikespolitik samt sociala och kulturella förändringar. Perspektivet har lagts uppifrån. Det är staten och den förda politiken som bildar det nav resonemangen rör sig kring. Den inrikespolitiska scenen blir omsorgsfullt belyst. Bland rubrikerna märks "Från bondestånd till bondeklass med politiska intressen", "Protektionismens genombrott", "Parlamentarism med förhinder", "Kohandeln" och "Välfärdspolitik". Genomgången av den svenska

1800- och 1900-talshistorien är synnerligen gedigen. Här ges en heltäckande bild av det svenska samhället. Låt vara att tyngdpunkten läggs vid det politiska agerandet men vardagslivet kommenteras och sådant som "vardagskulturer" och "populärkultur" får sina givna avsnitt.

Frågan om tematik kontra kronologi är bara ett av de problem en läroboksförfattare har att ta ställning till. Andra, lika väsentligt, är hur mycket det presenterade stoffet måste problematiseras liksom om hur mycket den aktuella vetenskapliga debatten skall återspeglas i texten. Ingen av frågorna går att komma ifrån vilket naturligtvis innebär knepiga avvägningar för författaren. Den idealiska läroboken bör, enligt mitt förmenande, försöka spegla "hur det var" samtidigt som den måste visa på att den historiska verkligheten inte är en utan flera. Vad gäller den vetenskapliga debatten bör en lärobok ligga nära, men inte vid, den så kallade forskningsfronten. Allt för smala resonemang riskerar att snabbt åldras!

Sveriges historia under 1800- och 1900-talen är en typisk lärobok i så motto att vi får veta att så här var det. För att vara avsedd för undervisning vid universitet och högskolor är däremot diskussionerna om tidigare och pågående forskning förvånansvärt få. Författaren är också medveten om detta. I en liten inledning till den digra litteraturlistan skriver han att "[e]n lärobok kan i mycket liten grad vara rättvis mot den historiska forskningens komplexitet eller utförligt kommentera olika tvistefrågor" (s. 321) Detta är naturligtvis alldeles riktigt. Samtidigt är det också beklagligt. Givetvis berörs tidigare och pågående historisk forskning men fler kortare översikter över eller referat av denna hade kunnat lägga ytterligare till bokens användbarhet. Samma invändning kan riktas mot författarens reservation vad gäller socialhistoria och kvinnohistoria. "För dessa områden innehåller universitetets litteraturlistor i allmänhet separata översikter." Självklart är det så men den tidigare invändningen kvarstår. Varför skall läsaren behöva gå till annat material

för att få en tillfredsställande översikt? Detta innebär inte att socialhistoria och kvinnohistoria saknas. Alls inte. Bådadera finns. De är invävda i textmassan likt ett svagt men klart skönjbart mönster i textens väv. En tredje invändning, om man nu skall ta till ett så pass starkt ord i detta sammanhang, är att boken är "tung". Ett faktaspäckat arbete om svensk inrikespolitik må vara hur bra som helst, det kan ändå kännas tungt, kanske till och med svåröverskådligt för den som inte är van att läsa vetenskaplig text. Åtskilliga av dagens studenter, därmed inte sagt att detta gäller alla, kommer förmodligen att känna ett visst motstånd mot textmassorna i *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen*.

Sammanfattningsvis skulle jag om *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen* vilja säga att det är ett gott hantverk, ett gediget arbete, en fantastisk bok att ha som referenslitteratur och till att luta sig mot när det gäller att finna fakta om vad som passerat i Sverige under de senaste 200 åren. Det är en bok som helt klart är intressant att använda i undervisningen. Den fordrar mycket av såväl studenter som lärare men den har mycket att ge. Den är, på många sätt, en värdig efterträdare till Lars-Arne Norborgs arbete från 1980-talet. Det är dessutom en bok som är skriven med ett språk som har sitt behag och som gör sina krumbukter. I vilken annan lärobok kan man finna något sådant som "Det är svårt att tänka sig att den svenska pingströrelsen skulle ha kunnat lyckas med det som dess amerikanska motsvarighet uppnådde, nämligen att fostra Elvis Presley" (s. 169)? Likaså märks en skönt illusionslös cynism i meningar som "[e]fter nedskrivningen av sjukersättningen sjönk sjuktalet med häpnadsväckande fart trots att kroglivet blomstrade. Sjukförsäkringens tillförlitlighet som hälsokälla förlorade en hel del trovärdighet därpå" (s. 241). Samtidigt är detta något som kan komma att slå tillbaka på texten. Få saker åldras så snabbt som jargong och det är inte helt säkert att studenter om fem eller sex år hänger med i de Anderssonska språkliga saltomortalerna. Slutomdömet om Lars I

Anderssons *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen* blir att boken inte går fri från viss kritik men att den ändå, helt klart, håller måttet.

Eva Queckfeldt

Making Politics in the Streets. Political Rituals and Rhetoric in 1860s Sweden

Katarina Andersson

Florens: European University Institute, 2004, 243 s.

DET ÄR VIKTIGT att uppmärksamma det som i främmande land skrivs om svensk och nordisk historia. Inte minst är det viktigt att uppmärksamma det som skrivs vid ett Europauniversitet, för det kan lätt hamna mellan stolarna, den svenska och värdlandets. Katarina Andersson har fått sin grundutbildning i Lund, men hon har disputerat i Florens. Fortsatt kontakt med det akademiska Lund har hon haft genom sin bror Lars I och sin handledare Lars Edgren. Gedigen kunskap om den svenska historien har även hennes huvudhandledare Bo Stråth.

Att göra politik på gatorna och utforma nya politiska ritualer leder lätt tankarna 100 år framåt i tiden, till 1960-talet, som ju ur dessa aspekter behandlats av Kim Salomon, men Katarina Andersson visar att också slutskedet inom "det gamla riket" har mycket att erbjuda i detta avseende. Kanske bör dock sägas att avhandlingens rubrik innebär en viss överdrift. Det är inte så mycket gatornas politik som mer banketternas. Här finns en skillnad mellan 1800-talets borgare och 1960-talets radikala ungdom.

Tiden som skildras är i första hand 1859–65, och de konkreta händelserna som tas upp är hyllandet av frihetshjälten Garibaldi, kampen för Polens sak under det polska upproret, firandet av den skandinaviska unionen med särskild unionsdag, avtäckningen av Engelbrektsstaty i Örebro samt i särskild grad det folkliga stödet för representationsreformen 1865. Härtill kom det storslagna firandet av

Karlsdagen 1863. Här slogs flera flugor i en smäll. Man firade den sittande kungen, Karl XV, som var den som formellt lagt förslaget om representationsreform. Dessutom var han ju unionskungen. Men samtidigt firade man Karl XII, och sökte på det sättet uttrycka sin sympati för polackerna och sin ovilja mot ryssar.

Karl XII:s närvaro märktes i hög grad också den 9 juli 1862, då Poltavdagen firades. Man kan ju fråga sig varför det stora nederlaget skulle firas och varför det skulle firas just när det gått 163 år efter bataljen. Men det är intressant att se att 1860-talets firande borgare resonerade på liknande sätt som de konservativa vid Karl XII-renässansen i början av 1900-talet. Man hyllade den anda som besjälade Karl XII:s krigare och vissa talare menade att Karl kämpade för Västerlandet i sitt härjningståg österut. Ingen verkar ha varit inne på tanken att Karl med sitt bekri-gande av Polen kanske inte var den bäste att lyfta fram, då man ville uttrycka solidaritet med polackerna. Även i övrigt kan man ifrågasätta sammanhanget i firandet. Man tala-de för en skandinavisk union, helst med även Danmark, men man prisade samtidigt Engel-brekt, den man som gjort så stora insatser för att knäcka Kalmarunionen. Kanske var det så att man hade behov av att komma sam-man, och så fick man ta en anledning, som dessutom skulle ge innehåll till festtalen.

Andersson gör en åtskillnad mellan med-borgerliga riter som använts före franska revolutionen och de som använts efter. I Skandinavien ser hon de skandinavistiska studenternas möten som tidiga "efterrevo-lutionära" företeelser. Själv har hon en före-gångare i Fredrik Nilsson som skrivit *I rörel-se. Politisk handling under 1800-talets första hälft*, 2000. Hon lägger med rätta stor vikt vid skarpskytterörelsen.

De städer som författarinnan studerar är Stockholm, Göteborg, Norrköping, Helsing-borg och Örebro. Hon har ett särskilt för icke-svenska läsare nyttigt appendix, där hon beskriver dessa städer. Där är dock inte Öre-bro med. På motsvarande sätt saknar man i

appendixet över personer vissa viktiga namn, som August Blanche och Louis De Geer. Tidningarna är ett viktigt material för henne och därför saknar jag särskilt i bakgrundslit-teraturen *Den svenska pressens historia*.

Engelska språket vållar ibland problem. Själv stötte jag mig mest på uppgiften att Henning Hamilton 1858 blev "a statesman". Det vill jag inte kalla den person som tidigt "gav ohederlig politiker ett ansikte". I några fall har jag annan uppfattning än författar-innan om vissa sammanhang. Hon säger att Sverige förlorade sin ställning som stormakt 1809. Jag menar att det skedde redan under Stora nordiska kriget. Vidare menar hon att Sverige inte slöt upp på Danmarks sida 1863, därför att landet inte ville äventyra sina goda diplomatiska relationer med Ryssland. Men Sverige hade inga goda diplomatiska relatio-ner med detta land efter Krimkriget. Däre-mot var Sveriges försvar alldeles för svagt för att landet skulle gå ut i krig mot Preussen och Österrike. Det förstod främst finansminister Gripenstedt.

Katarina Andersson har behandlat ett dy-namiskt skede av svensk historia och påvisat nya sammanhang. Det är bra att hon även gått till några landsortsstäder. Själv finner jag det mycket intressant att se ett tidigt folkligt engagemang för andra länder, här Italien och Polen.

Sverker Oredsson

För adoptivlandets och mänsklighe-tens sak. Svenskarna i Illinois och det amerikanska inbördeskriget

Roger Kvist

Umeå: Norrlands universitetsförlag 2003, 382 s.

DET AMERIKANSKA INBÖRDESKRIGET är ett centralt tema i den amerikanska historien. Det har under lång tid stått i centrum för forskarnas uppmärksamhet och en stor lit-teratur i ämnet existerar. Intresset är inte be-gränsat till akademien; en strid flod av både populärvetenskapliga böcker och skönlittera-

tur om kriget publiceras, filmer produceras, och ett stort antal amerikaner deltar regelbundet i återskapanden av centrala händelser under kriget. Inbördeskriget påminner oss bland annat om att det inte var självklart att den amerikanska unionen skulle hålla samman, och den vetenskapliga diskussionen om inbördeskrigets orsaker, förlopp, och konsekvenser är också fortfarande intensiv. Etnisk mångfald har under de senaste årtiondena betonats starkt i amerikansk historiskrivning. Detta perspektiv har även vunnit fotfäste i synen på inbördeskriget, och såväl invandrarnas, främst kanske tyskarnas och irländarnas, som afro-amerikanernas roll i inbördeskriget, har under de senaste åren börjat uppmärksammas.

I *För adoptivlandets och mänsklighetens sak* ansluter sig Roger Kvist till denna forskningsinriktning och diskuterar både den roll som svenska invandrare i Illinois spelade i kriget, och den krigets betydelse för det svenska invandrarsamfundet i Illinois. Boken bidrar både till vår kunskap om det amerikanska inbördeskriget – ett ovanligt ämnesval bland svenska historiker – och till vår syn på den svensk-amerikanska historien. Från det senare perspektivet är det glädjande att en systematisk studie som fokuserar på svenskarna och inbördeskriget nu föreligger, inte minst som det ganska begränsade forskningsläget hittills har tenderat att framställa de svenska insatserna i ett så positivt skimmer som möjligt.

Svenska invandrare i Illinois deltog, som Kvist visar, på olika sätt i det amerikanska inbördeskriget. Då stridigheterna bröt ut i april 1861 med beskjutningen av Fort Sumter i South Carolina reagerade svenskarna i Illinois snabbt, och den ledande svensk-amerikanska tidningen *Hemlandet* understödde kraftfullt president Lincolns agerande. Det var, menade tidningen, av stor vikt att upprätthålla lag och ordning mot ”de äregiriga, våldsamma, orättvisa, och förtryckande barbarerna i södern” (s. 81). Entusiasmen för kriget var stor i nordstaterna, och eftersom de reguljära trupperna var svaga, anmälde sig

hundratusentals män som frivilliga till milisförbanden på unionsidan. Det sågs, enligt Kvist, som en fosterländsk plikt att ställa upp i denna svåra stund för nationen. Detta gällde även invandrarna, som sökte sig dels till vanliga amerikanska frivilligförband, dels till de många ”etniska” förband som uppsattes av personer från en bestämd invandragrupp

Antalet svenska invandrare i USA 1860 var, i jämförelse med vad som skulle komma, ännu ganska blygsamt. I Illinois, Wisconsin, Minnesota och Iowa fanns året då Lincoln valdes till president knappt 12 000 svenska immigranter. Kvist uppskattar att av dessa tjänstgjorde drygt 2 000 – omkring 15 procent – i unionsarmén. Enbart i Illinois fanns 6 400 svenskar av vilka 1 300 – eller 20 procent – blev unionssoldater. De flesta av dessa svenska soldater återfanns i reguljära amerikanska förband. Fyra ”svenska” kompanier med svenskt manskap och svenska officerare sattes upp, tre från Illinois och ett från Minnesota. Huvuddelen av Kvists diskussion av svenskarnas deltagande i inbördeskriget vilar på en analys av de tre Illinois-förbanden. Han ägnar också viss uppmärksamhet åt det kompani som överste Hans Mattson rekryterade bland svenskar i Minnesota.

Kvist ger en grundlig bild av de tre Illinois-förbanden och deras deltagande i striderna, samt de svenska bosättningsområden från vilka de var hämtade. De tre förbanden kom från Bishop Hill och Galesburg, två orter i västra Illinois, samt från Chicago, platser som alla tidigt blev viktiga mål för svenska invandrare. Byn Bishop Hill hade grundats 1846 som en utopiskt religiös koloni av anhängarna till väckelsepredikanten Erik Jansson. Staden Galesburg, beläget inte långt från Bishop Hill, blev också tidigt ett mål för svenska immigranter, där de liksom i Chicago utgjorde inte obetydliga delar av befolkningen.

De svenska förbanden deltog i flera större slag och militära kampanjer under kriget, som till exempel slaget vid Shiloh, slaget om Atlanta, och general Shermans välkända ”marsch mot havet”. Fokus ligger både på

manskapets insatser och omständigheter och på den roll som de svenska officerarna spelade. En speciellt intressant analys ägnas åt Axel Silfversparre, kapten vid 1st Illinois Light Artillery, som ställdes inför krigsrätt två gånger 1862, frikänd bägge gångerna, och efter att ha lämnat armén 1863 bl.a. blev utsatt för spionanklagelser. Kvist menar att fallet Silfversparre bland annat illustrerar de problem officerare från Europa kunde ha i mötet annorlunda traditioner i den amerikanska armén. Bokens redogörelser för de svenska militära insatserna sätts också på ett tydligt sätt in i inbördeskrigets större sammanhang, både vad gäller krigsförloppet och den amerikanska militära organisationens och taktikens utveckling.

För adoptivlandets och mänsklighetens sak behandlar också de effekter som inbördeskriget hade på det svenska invandrarsamfundet i Illinois. En central fråga i detta sammanhang är hur de svenska invandrarna utvecklade politiska lojaliteterna och åskådningarna i det nya landet. Kvist ansluter sig här till den så kallade etno-religiösa skolan i amerikansk historiografi och menar att de lågkyrkliga och pietistiska idealen bland de tidiga svenska invandrarna i Illinois är en avgörande förklaring till det starka och ofta moraliskt baserade svenska stödet för kampen mot slaveriet i allmänhet och det nybildade republikanska partiet och Abraham Lincoln i synnerhet. Hans intressanta analys av folkomröstningen om Illinois delstatsförfattning och kongressvalet 1862 och presidentvalet 1864 visar också tydligt hur stark opinionen mot slaveriet och stödet för det republikanska partiet var bland de svenska invandrarna i Illinois.

Den etno-religiösa tolkningen ökar otvivelaktigt vår förståelse av det svenska politiska beteendet i Illinois. Samtidigt är det viktigt att notera att de svenska invandrarerna levde i en komplex situation där faktorer som religion, etnicitet, och klass samspelade och ledde till framväxten av vad Jon Gjerde har kallat "komplementära identiteter".¹ Betydelsen av dessa faktorer visas till exempel

av att de fåtaliga svenskar som bosatte sig i den amerikanska södern (främst i Texas) också snabbt blev en del av de rasliga och etniska hierarkier som rådde där. Därför är det också logiskt att det fanns svenska texaner som försvarade slaveriet, vilket Kvist också noterar. Liknande skillnader kan observeras ännu tydligare bland de tyska invandrarna, med betydande bosättningar såväl i nord- som i sydstaterna.

Kvists bok ger en god översikt inbördeskrigets historia och förlopp, och presenterar därvidlag mycket av de senaste årens forskningsresultat på svenska. Den är dessutom ett viktigt bidrag till svensk-amerikansk historia, Vi får en samlad analys av de svenska bosättningarna i Illinois under 1850- och 60-talen och en god och välbehövlig analys av hur dessa svenska invandrare förhöll sig till sitt nya land och den konflikt som höll på att slita sönder den union de nyligen ankommit till.

Dag Blanck

Not

1 Jon Gjerde, *The Minds of the West. Ethno-cultural Evolution in the Rural Middle West, 1830–1917* Chapel Hill, North Carolina 1997, s. 59–66.

Grundtvig – nyckeln till det danska?

Hanne Sanders & Ole Vind, red.

Göteborg & Stockholm: Makadam förlag, 304 s.

DETTE SAMLEVÆRK HAR bidrag af fem danske og fire svenske forfattere og er tænkt som en introduktion til Grundtvig og grundtvigianismen for svenske læsere, og som sådan er den ikke vellykket. De bredest introducerende artikler er skrevet af danskere på dansk, mens især et par af de svenske bidrag har et temmelig snævert sigte. Den svensk-læsende verden er altså – hvis den gerne vil læse svensk – stadig henvist til Hal Kochs glimrende introduktion, der oprindelig blev

skrevet til et svensk publikum i 1941.

I lyset af bogens tiltænkte funktion som indføring i "det danske" må Hanne Sanders indledende gennemgang af bidragyderne karakteriseres som uheldig: Hun introducerer Ole Vind som filosof, Hans Hauge som litterat og journalist og Uffe Jonas som filolog. Ole Vind er ganske vist dr.phil. på en afhandling om idéhistorie, men af uddannelse er han cand.scient. Hans Hauge – dr.phil. i Løgstrup – er debattør, engelsk filolog og universitetslærer. Til gengæld er Uffe Jonas snarere litterat end filolog.

Et af de større spørgsmål i offentligheden i dag er, om Grundtvig var demokrat eller ej. Sanders skriver direkte, at han var imod grundloven af 1849. Heldigvis kan både Ole Vind og Tine Damsholt nuancere hans forhold til folkestyre og samfundspagt og sætte det ind i sin historiske kontekst, således at det står klart, hvorfor Grundtvig som medlem af den grundlovgivende rigsforsamling til slut *undlod* at stemme for eller imod den nye forfatning. Han fandt, at den var udansk og ufolkelig. Hurtigt forsonede han sig dog med den og arbejdede siden som rigsdagsmand for en udstrakt grad af frihed i kirke, skole og næringliv. Om de danske bidrag skal der ikke siges meget andet end at Kim Arne Pedersens gennemgang af dansk teologi i det 20. århundrede er fremragende, mens Uffe Jonas' bidrag er blevet for langt og snakkesaligt.

Yvonne Maria Werner står for bindets måske mest originale bidrag. Hun har gravet i indberetningerne fra den danske missionsmark til den romerske missionskongregation i Rom og bl.a. fundet biskop Johannes von Euchs karakteristik af danskernes religiøse dispositioner anno 1897. Euch var optimist: *Secta Grundtvigianismi* – grundtvigianerne – havde gødet jorden for en tilbagevenden til den romerske moderkirke, mente han. Den katolske kirke i Danmark oplevede faktisk i disse år en stor tilgang af konvertitter, hvoraf mange følte sig i gæld til Grundtvig, og hans salmer fik siden en fremtrædende plads i den katolske salmebog. På sin egen skæve måde

har Werner sagt noget meget væsentligt om Danmark med dette emne fra kirkehistoriens periferi.

Det komparative perspektiv på historien er noget af det vanskeligste og praktiseres kun af ganske få og beherskes af endnu færre. Bosse Bergstedt, der har boet både i Danmark og i Sverige, viser, hvordan folkeoplysningen i Danmark er præget af det talte ord, hvorimod det skrevne – i form af for eksempel bibliotekerne – har haft større betydning i Sverige. Claesson gør også et godt forsøg på at sammenligne de to lande, idet han forklarer forskellen på den danske og den svenske kirke ved hjælp af forskellen på danske og svenske bønders stilling i samfundet. Svenske bønder var fra gammel tid inddraget i den politiske proces og så derfor intet behov for en politisk mobilisering. Modsat forholdt det sig med danske bønder, som brugte Grundtvig til at vinde selvbevidsthed som stand. Takket være landbrugets fortsatte økonomiske betydning blev de danske bønders politiske parti statsbærende efter systemskiftet. Sverige blev derimod ganske præget af den tidlige industrialisering og den dertil knyttede kirkefremmede arbejderbevægelse. Resultatet var en dansk statskirke, der opfattede folket som sit subjekt. Den svenske statskirke derimod var ikke nær så integreret med vækkelsesbevægelserne og for den blev folket objekt – genstand – for kirkens aktiviteter.

"Grundtvigs betydelse för den danska idéhistorien i allmänhet och den politiska i synnerhet kan inte överskattas", skriver Ola Fransson i begyndelsen af sit bidrag. Han udnævner grundtvigianismen til at være den dominerende idéstrømning i Danmark i de sidste årtier af det 19. århundrede, og det er faktisk netop en overvurdering. Fransson skal bruge den til at redde Harald Høffding ud af det mørke, i hvilken den altdominerende grundtvigianisme angiveligt har nedsænket denne engang så berømte danske filosof. Selvom det er nok så sandt, at man burde bevare Høffding i behagelig erindring, er det stadig for bekvemmeligt blot at skyde skylden på grundtvigianismen for dette åndshistoriske

hukommelsestab. Noget af det skyldes vel ganske enkelt, at Høffding trods sprogligt og intellektuelt mesterskab ikke har samme aktualitet som førhen. Og så havde han ikke Grundtvigs evne til at få disciple.

Claesson gør sig skyldig i samme overvurdering som Fransson. Claesson leverer for så vidt en klassisk økonomisk-strukturel analyse af den særlige udvikling i Danmark i det 19. århundrede. Grundtvig kunne såmænd godt være sparet væk fra rækken af præmisser uden at pointen var gået tabt. På den anden side kan Grundtvig ikke stå alene. Andre bør også nævnes: Mynster, Monrad eller Martensen, for nu blot at nævne de største, men de bliver næsten altid glemt.

Hvorfor så koncentrere sig så stærkt om Grundtvig? For det første selvfølgelig fordi han var betydningsfuld. Grunden til at han kan stå alene er, tror jeg, at hans navn er blevet et retorisk hjælpemiddel, et stykke billedsprog, hvis betydning rækker videre end den blotte reference til den historiske person. Grundtvig ophører med at være N. F. S. Grundtvig (1783–1872) og bliver til ”Grundtvig”, et billede på den åndelige udvikling, der kendetegner Danmark i det 19. og 20. århundrede, en figur, der både spøger og lever længe efter sin død. Det er med P.G. Lindhardts ord blevet Grundtvigs skæbne at blive overskygget af den bevægelse, der bærer hans navn.

Til bogens fortrin må tælle dens nuance-rede og brogede billede af Grundtvig. Hver fortolker har sin Grundtvig: Bosse Bergstedts reformpædagog, Ole Vinds historiefilosof, Werners pseudo-katolik, Tine Damsholts politiske patriot, Uffe Jonas’ sækulariserede holist eller Claessons kirkefader. Dette brogede billede tjener ikke just den pædagogiske klarhed, men viser til gengæld, hvorfor og hvordan Grundtvig som begreb har kunnet tjene som nøgle til danskernes selvforståelse. Fordi han er så rummelig, udfylder han funktionen som metafor – eller snarere metonymi – for ”det danske” i al dets mangfoldighed. Han er blevet til et billede på noget, som han selv blot er en mindre del af. Man bør,

hvis man bruger bogens grundmetafor, med andre ord ikke forveksle nøglen med døren, endsige hele huset.

Metonymien ”Grundtvig” har ikke kun funktion i den danske selvforherligelse. Den bruges lige vel i kritikken af dansk selvtilstrækkelighed. På samme måde som ”grundtvigianisme” fra begyndelsen af det 19. århundrede blev opfundet som skældsord og hovedsageligt har været anvendt som sådan siden, har der altid eksisteret en stabil og stærk gruppering af intellektuelle, der hverken bryder sig om ”Grundtvig” eller Grundtvig. Han er for dem billedet på småborgerlig provinsialisme, jantelovstyranni, snæver nationalisme eller almindelig bondskhed. Det er i mange tilfælde indlysende urimeligt, men der er ikke noget at gøre ved det, for ”Grundtvig” lever sit eget stærke liv i en kun delvis vekselvirkning med vor viden om den historiske Grundtvig.

Jes Fabricius Møller

Dagligt liv i Sankt Petersburg. Bland kejsarens finländska under-såtar

Max Engman, red.

Stockholm & Helsingfors: Atlantis och Svenska Litteratursällskapet i Finland 2003, 348 s.

UNDER DECENNIERNA AV sovjetstyre var Sankt Petersburg/Petrograd/Leningrad en icke-plats inte bara för nordbor i gemen, utan också för det absoluta flertalet östintresserade forskare, journalister, sovjetresenärer och andra i Norden. Det totalitära samhällets maktcentrum var Moskva, och vår uppmärksamhet riktades följaktligen dit. Leningrad var visserligen för många den fysiska inkörporten till Sovjetunionen, men staden tillskrevs sällan något självständigt värde. Att den kunde tänkas bära på en alternativ, mera Norden-, Östersjö- eller Europaorienterad rysk eller sovjetisk historia var ingen tanke som under sovjetperioden satte några stora spår i svenska reseskildringar, nyhetsmedier

eller vetenskapliga skrifter. Något lysande undantag från regeln förtjänar att nämnas. Under tövädersåret 1960 skrev DN-journalisten Jan Olof Olsson, signaturen Jolo, en formidabel reseberättelse om Leningrad-Sankt Petersburg. Genom att lyfta fram den alternativa, närmast virtuella sovjetstaden grep Jolo tillbaka på revolutionsårens stora Petersburgsförfattare Andrej Belyj och Aleksandr Blok, och pekade samtidigt framåt mot det sena 1900-talets och det tidiga 2000-talets våg av kulturvetenskapligt intressant litteratur om staden.

Detta sentida intresse för Sankt Petersburg, som ju återtog sitt ursprungliga namn under glasnoståret 1990, har naturligtvis närts av den senaste tjugoförårsperiodens revolutionära förändringar i Östeuropa. Alternativens Ryssland har behövt gestaltas. I en nyväckt Östersjöregion och ett utvidgat Europa har Sankt Petersburg framställts som ett nav, visserligen oftare genom historiska än nutida meriter, men regioner byggs ju i hög grad just av våra föreställningar om och förväntningar på historiska gemenskaper. En ny Hansa, med Petersburg som östligaste länk, passade både företagsledare och regionalpolitiker i Östersjöområdet. När sedan Sankt Petersburg 2003 firade 300-årsjubileum, gavs ytterligare ett osökt tillfälle för oss att projicera våra förhoppningar om ett annat Ryssland på staden vid Neva. Det är långt ifrån säkert, och kanske inte ens särskilt troligt att dessa förhoppningar kommer att förverkligas. Petersburgs-sonen Vladimir Putin verkar numera mindre intresserad av att fönstret mot Europa hålls öppet. Inte ens den verkliga historien står med någon säkerhet på vår sida; två permanenta ryska gissel, den obalanserade moderniseringen och det aggressiva imperiebyggandet, utgick en gång i tiden från Peter den stores stad, inte från Moskva. Men hoppas kan vi ju alltid.

I Sverige avsatte det nya intresset för Sankt Petersburg spår som Kristian Gerners *Svårt att vara ryss. På väg mot postsovjetismen* (1989), som med inspiration från sensovjetisk kulturvetenskap vidgade vår förstälseram kring

motsatsparet Moskva – Sankt Petersburg. Bengt Jangfeldts vackra bok om svenskarna vid Nevans stränder, *Svenska vägar mot Sankt Petersburg*, kom 1998. I Finland finns numera Elena Hellberg-Hirns monumentalverk om staden, *Imperial Imprints: Post-Soviet St. Petersburg* (2003). Men först ut i vårt östliga grannland var Åbohistorikern Max Engman, som redan 1995 utgav *Petersburgska vägar*. Precis som Jangfeldt ger Engman goda belägg för att Sankt Petersburg varit och är inte bara en rysk och sovjetisk, utan också en finsk, svensk och baltisk stad, som inte bara just nu utan för gott måste integreras i de stora berättelserna om Finland, Sverige och övriga Östersjöländer.

Detta arbete fortsätter Engman i sin nya bok från jubileumsåret 2003 om Sankt Petersburgs finländare. Där skriver han inledningsvis insiktsfullt om Finlands näst största stad, om hur migration, kulturförbindelser och socialt liv gestaltade och omgestaltade den ryska huvudstaden och multietniska metropolen Sankt Petersburg. Därefter väljer han ett annat grepp: genom förhörsprotokoll, prästers kvarlämnade anteckningar, politiska traktater och tidningsreportage låter Engman oss få kunskap om det brokiga ryska huvudstadslivet, med särskild inriktning på dess finska och svenska variationer. Själv nöjer han sig med att sortera materialet under olika rubriker och att kommentera källmaterialets karaktär. Det är en synnerligen intressant läsning, inte minst när vi på detta sätt får ett underifrån- eller från-sidan-perspektiv på de stora och dramatiska förändringarna i den ryska historien. Det är inte alltid man ser de revolutionära samhällsomvandlingarna när man står för nära dem, eller bredvid dem. Det framgår tydligt av följande, närmast lakoniska årsberättelseinledning från Svenska Folkpartiets lokalavdelning i Petersburg från 1917: ”Det nu tilländalupna året 1917 har icke, hvad Svenska Folkpartiets verksamhet här i P:burg beträffar, varit vidare anmärkningsvärdt. Genom världskriget, revolutionen, de stora omhävlingarne i Finland samt synnerligen den här

i staden rådande anarkin, hafva allas tankar och uppmärksamhet tagits så i anspråk, att föga tid och intresse återstått för vår partisak på orten.”

Boken rekommenderas varmt, inte minst för att man med fördel kan ta fram den och läsa några sidor då och då. Allra störst blir läsoplevelsen om man har Engmans första stadshistoriska verk *Petersburgska vägar* bredvid.

Klas-Göran Karlsson

Sinners and Citizens: Bestiality and Homosexuality in Sweden, 1880–1950

Jens Rydström

Chicago: The University of Chicago Press
2003, 416 s.

DEN SEXUALHISTORISKA LITTERATUREN har under de två senaste decennierna ökat ofantligt. Varför är historia viktig för att förstå mänsklig sexualitet? Frågan ställs retoriskt av Robert A. Nye i en utgåva på temat sexualitet i den källtextbaserade serien *Oxford Readers*. Och hur skall sexualiteten studeras? Vetenskapen om den har aldrig ägts av en enda disciplin. Medicin, psykologi, psykoanalys, filosofi, teologi, antropologi, sociologi och juridik har alla gjort den till studieobjekt. Det specifikt historiska perspektivets styrka är att det kan arbeta kontextuellt med flera ingångar och samtidigt fånga in förändring över tid.

Vanligtvis har sexualiteten beskrivits i olika antagonistiska relationer till samhället. Den har framställts som en fiende till Gud, kyrka, sociala normer och mänsklig kultur, en låg och impulsstyrd drift som kräver disciplinering och kontroll. Men här har också funnits den motsatta bilden av sexualiteten som en frigörande, politisk kraft. Det kan gälla individen, kvinnan, paret, gruppen eller hela samhället; så kom t.ex. 1960-talets sexualradikala rörelse att spela denna politiskt emancipatoriska roll.

Just sexualitetens komplexa position mel-

lan hot och frigörelse speglas i Jens Rydströms *Sinners and citizens: Bestiality and Homosexuality in Sweden, 1880–1950* (i en tidigare version framlagd som doktorsavhandling vid Stockholms universitet). Med utgångspunkt i huvudsakligen rättsligt material undersöker Rydström hur handlingar rubricerade som tidedlag och homosexualitet (sodomi) hanteras juridiskt, vetenskapligt och socialt under den period då Sverige går från agrarsamhälle till modern välfärdsstat. Tyngdpunkten ligger både på diskurser och praktiker. Här finns gott om data, fakta och analys, men också ett rikt livshistoriskt material som ibland har fått växa ut till korta mellanspel (Interludes) uppbyggda kring ett enskilt exempel.

”Min älskade, hur ljuvligt var det inte att tala med dig, se dig, kyssa dig, smeka dig och ligga på din arm, åh att ... få vara i din närhet både natt och dag!” Så skriver den 18-årige bondsonen Edvard Andersson 1898 till sin älskare, den 36-årige Anders Nilsson, dräng på faderns gård, när de tillfälligt skilts åt. Ett par år senare avslutas relationen med att Anders döms till sex månaders straffarbete för ”otukt mot naturen”. Edvard hävdar vid rättegången att han ”hypnotiserats” av Anders, undgår straff och emigrerar till Amerika. Drygt trettio år senare döms Anders en andra gång för onaturlig otukt. Nu undersöks han också av läkare och förklaras psykiskt sjuk.

Fallet visar på flera intressanta förhållanden. För det första att utlevande homosexuell kärlek förekom på 1800-talets landsbygd där den sociala kontrollen var hård, för det andra att klassstillhörigheten styrde påföljden, och för det tredje att en förskjutning över tid äger rum där en äldre moralisk och juridisk syn på homosexuella handlingar ersätts av en medicinsk. Vad som tidigare kallats synd eller brott förvandlas till sjukdom. Sexualbrottslingen skulle vårdas, inte straffas.

Men vad betydde egentligen *otukt mot naturen*? Detta märkliga begrepp med uppgift att ersätta det äldre *sodomi* introducerades i svensk strafflag 1864. Det användes i åtminstone tre olika bemärkelser: 1. tidedlag. 2.

homosexuella handlingar. 3. heterosexuella aktiviteter andra än vaginala samlag (t.ex. fellatio). Domstolsprotokollen visar att precisering av den sexuella handlingen kring ord som smekning, penetrering och ömsesidig beröring hade avgörande betydelse för det rättsliga utfallet. Men exakt vilka sexuella beteenden som formellt var kriminaliserade förblev oklart. Gränsdragningen komplicerades av en växande sexologisk vetenskap som lanserade ett mycket stort antal kategorier för så kallade sexuella perversioner.

I brotten mot naturen fanns bestämda hierarkier. Medan tidelag (bestialitet) i äldre strafflag hade dömts strängt, kom det under 1900-talet snarast att uppfattas som en lite hjälplös form av sexuell impuls, en rest ur ett mentalt förflutet. Homosexuella handlingar tycktes hotfullare. De var ett subversivt stråk i modernitetens urbana miljöer där anonymiteten möjliggjorde hemliga nätverk, tillfälliga kontakter och nya sexuella praktiker. Begreppet onaturlig otukt kom i denna skärningspunkt mellan gammalt och nytt att förskjutas från ett lantligt "penetrationsparadigm" till ett urbant "masturbationsparadigm". Den tesen driver Rydström med viss envishet i sin av intima exempel och närgångna detaljer överflödande studie.

Tidelag var klassmässigt bundet till landsbygdens arbetarskikt. De skyldiga föll som regel i två kategorier, unga pojkar och äldre män. Den vanliga förståelsen var att det sexuella närmandet till djur var ett substitut för den isolerade, kvinnolösa eller ibland svagbegåvade (som Arvid i Wilhelm Mobergs *Utvandrarna*, spefullt kallad "tjuren på Nybacken"). Man räknade samtidigt med att starka känslor kunde uppstå mellan människa och djur som också kunde leda till fysisk kontakt. Akten minskade inte maskuliniteten, men förvred den och gjorde den grotesk och löjlig.

Tidelaget moderniserades aldrig och förövaren kom heller inte att klassificeras i en egen social kategori. Trots att antalet fall ökade i svenska domstolar kring 1900, dömdes brottet allt mildare. Den genomsnittliga

påföljden minskade från knappt åtta månaders straffarbete på 1880-talet till knappt fyra på 1920-talet och förkortades ytterligare under 40-talet. Samtidigt ökade antalet dömda till vård. Frågan var infekterad och pekar på spänningar mellan moraliska och medicinska förståelsemodeller. Var det rimligt att den skyldige undgick straff om brottet omskrevs från bestialisk lust till psykisk otillräknelighet? Via närgångna utfrågningar, fotografiska rekonstruktioner och ångerfulla bekännelser skulle en sexuell handling med en kontrahent som själv inte kunde vittna preciseras minutiöst. Rättegångarna ägde rum bakom lyckta dörrar. Kvinnor fick närvara bara i rollen av vittnen.

Till skillnad från tidelag hade homosexualitet länge ingen egen historia och befann sig utanför rättslig kontroll. Då 1864 års strafflag bland brott mot naturen nämner sexuella handlingar mellan personer av samma kön, bröts tystnadens strategier. Att den homosexuella handlingen placerades i samma lagparagraf som tidelag innebar en uttrycklig anknytning till den bibliska bilden av de två synderna som begreppsligt förenade. Skrivningen var könsneutral och kvinnan alltså inte utesluten som potentiell sexualbrottsling. Men bara ett mycket litet antal av dem som kom att dömas för onaturlig otukt med det egna könet var kvinnor.

En manlig homosexuell subkultur utvecklades under 1800-talets sista decennier parallellt med samhällets modernisering och var i första hand knuten till storstäderna Stockholm, Göteborg och Malmö. Polisen nöjde sig till en början med att övervaka, registrera och störa trafiken. Få ställdes inför rätta före 1910. Men i takt med att homosexuella aktiviteter i det offentliga rummet började uppfattas som en ordningsfråga, ökade antalet rättegångar. På 30-talet ersatte homosexuella handlingar tidelag som det näst vanligaste sexualbrottet i Sverige (efter otukt med minderårig flicka). Den offentliga pissoaren representerade den anonyma kontaktens iscensättning och övervakades särskilt; (i varje storstad var pissoarerna länge också mytom-

spunna ställen för barnets fantasier om manlig sexualitet). Fascinerande är Rydströms redovisning av det särskilda arrangemang med titthål för polisen som hösten 1941 installerades vid urinoaren i Humlegården i Stockholm och som ledde till att drygt tjugo män, efter att ha tagits på bar gärning, på kort tid arresterades och ställdes inför rätta för onaturlig otukt. Poliserna som ett slags högst legala Peeping Toms! Systemet är ett lysande exempel på *panoptikon*-begreppet, den arkitektoniskt gestaltade övervakningsstruktur vars idé var att kunna se utan att själv bli sedd. Genom att den som blir betraktad inte själv kan uppfatta det övervakande ögat – om och när det finns där – skapas en osäkerhet som samtidigt leder till självkontroll.

I dessa subkulturer spelade föreställningar om femininitet och maskulinitet en viktig roll som tecken för de olika typer av män som sökte sex med andra män. Rydström visar att samkönade sexuella relationer maktmässigt var strukturerade kring kategorierna ålder, klass och genus. Medan ålder (äldre-yngre) var en central komponent på landsbygden, var genus (manlig-kvinnlig, aktiv-passiv) starkare i städerna. I storstädernas arbetarklassdominerade nätverk var också feminiseringen starkare. Man gav varandra kvinnonamn och utvecklade ett feminint sätt. Detta var lättare i stora miljöer där nätverket skyddades av anonymiteten, medan ett avvikande beteende i småstäder hotade att röja hela gruppen.

Föreställningen om den homosexuelle mannen som generellt förkvinligad är en konstruktion av psykiatrin och dyker upp först kring 1920. Detta sökande efter kvinnodrag i den manliga kroppen förstärktes av Kretschmers och andras teorier om överensstämmelser på individnivå mellan kroppslig och psykisk karaktär. Så skapades bilden av en särskild homosexuell kroppstyp med breda höfter, smala vrister, små genitalier och rikligt underhudsfett som bevis på en inneboende konstitutionell avvikelse.

Under 1930- och 40-talen ändrades successivt inställningen till homosexuella. Ten-

densen var den samma som vid andra sexualbrott, alltså att förklara de skyldiga som sjuka snarare än kriminella. Straffpåföljden blev alltmer diversifierad. Unga skickades på uppfostringsanstalt medan inlåsning på mentalsjukhus och kastrering användes för att avvärja dem som ansågs hota den allmänna säkerheten, särskilt dem som sökte sexuella kontakter med barn. Juridiskt ändrades problemet till att gälla just skyddande av barn och unga. En lagreform 1944 fastslog att frivilliga homosexuella handlingar mellan vuxna inte var straffbara. Samtidigt försvann begreppet "otukt mot naturen" ur det offentliga språket. Tidlag avkriminaliserades och gled ur det kollektiva medvetandet.

Rydströms initierade och engagerande framställning visar på sexualhistoriens sprängkraft för att studera inte bara maktrelationer och normer kring klass, kön, genus och sexualitet, utan också kampen mellan olika formella förståelsemodeller för det avvikande. De stora paradigmatiska mönster han arbetar med är visserligen inte särskilt övertygande – "masturbationsparadigmet" fångar till exempel knappast in homosexualitetens komplexa innehåll av sexuell form, kärlek, roll och identitet och närmar sig bara vagt den kvinnliga homosexualitetens uttryck. Genusperspektivet förblir i huvudsak inlåst i den manliga sfären (även om ett kortare kapitel ägnas kvinnlig homosexualitet). Detta är en begränsning delvis bestämd av valet av material; med juridikens perspektiv hamnar ironiskt nog den manliga sexualiteten som makt och motmakt helt i centrum.

Men viktigare är att *Sinners and Citizens* sätter fingret rakt på historiens ständiga omkonstruktion av vad som kallas naturligt eller onaturligt, friskt eller sjukt, normalt eller perverst. Inte minst pekar den, i enlighet med Foucaults sinnrika tes, på vårt behov av avvikaren – en Arvid på Nybacken eller en pissoarsmygande bög – för att kunna räkna oss själva till de normala.

Karin Johansson

Höstens spöke. De svenska polioepidemiernas historia

Per Axelsson

Stockholm: Carlsson 2004, 312 s.

ÄLDRE EPIDEMIER VAR inte alltid lika smittsamma som pest eller lika vidriga som syfilis. Några bara fanns, som polio. Om denna sjukdom har Per Axelsson skrivit avhandlingen *Höstens spöke. De svenska polioepidemiernas historia*. Han har gått igenom allt ifrån statistik och provinsialläkarberättelser till folkminnen och berättelser om myterna kring sjukdomen för att på så sätt teckna polions historia. När undersökningen är som bäst är det en detektivhistoria som skildrar hur sjukdomen sakta men säkert avmystifieras av läkarna. Författaren lyckas – för det mesta – undvika att göra detta till en alltför uppenbar framgångshistoria där vetenskapsmännen bara kunde nå ett resultat. Avhandlingens resultat ger vid handen att den svenska attityden till vilka åtgärder som var acceptabla var mycket strikt. Inget vaccinationstvång infördes och de försökstest på människor som utfördes i bland annat USA blev aldrig verklighet här. Massvaccineringar sköts dessutom, till skillnad från i våra nordiska grannländer, till och med upp till dess myndigheterna var helt säkra på att vaccinet var säkert och ofarligt. Med tanke på de senaste årens diskussioner kring folkhemmet är dessa resultat intressanta. Axelsson diskuterar emellertid inte vad denna försiktighet berodde på.

Kanske var orsaken att polio till skillnad från många av det tidiga 1900-talets sjukdomar inte i första hand drabbade fattiga. Under 1950-talet började man mer allmänt att tala om sjukdomen som en verklig civilisationssjukdom, vilket är en föreställning som Axelsson menar finns kvar fortfarande. En annan orsak skulle kunna vara att Sverige, vilket författaren visar, drabbades av polio i högre grad än andra länder. Men något entydigt svar ger avhandlingen tyvärr inte.

Precis som vid en rad andra epidemier tvingades myndigheterna att vidta åtgärder

trots att man inte visste exakt vad som orsakade polio. Preventionen speglar på så sätt den samtida uppfattningen om smitta, sjukdom och hälsa. Osäkerheten bidrog till att legitimera åtgärder som annars inte accepterats. Här är inte polio det enda exemplet – i folkhälsans och den allmänna säkerhetens namn kunde läkare och annan sjukvårdspersonal knacka på dörren och kliva över tröskeln till det privata med snart sagt vilka frågor som helst.

Axelsson nämner här en dräng som smittats under 1910 års epidemi och som tvingades redogöra för alla sina göranden och låtanden för den besökande provinsialläkaren. Detta innebar också en redogörelse för hans amorösa äventyr med en piga på samma gård – som dock inte smittats. Läkaren frågade inte bara ut drängen utan förhörde också folk i drängens närhet om vad han haft för sig närmast före insjuknandet. Allt detta utgjorde ett led i att isolera vad som verkligen orsakade smitta.

Osäkerheten kring sjukdomens orsaker bidrog till att smittan förknippades med allt möjligt. Både bland lekmän och experter utvecklades under det tidiga 1900-talet myter kring smittan. En sådan idé var enligt Axelsson föreställningen om fallfrukt som smittkälla. Man kunde visa att det var under hösten som de flesta fall av barnförslamning inträffade, vilket gav upphov till tron att det var just via fallfrukten eller höstlöven som barn smittades. Det fanns barn som varnades för att överhuvudtaget äta frukt och andra som sade sig ha fått sjukdomen bara för att de ätit för mycket frukt.

Författaren gör skillnad på läkares och lek-mäns uppfattning om polio men visar trots detta att det precis som i fallet med fallfrukten ofta var så att folkliga och medicinska föreställningar om smitta ackompanjerades varandra. Det var till exempel vanligt att ge de smittade extra doser av kaffe vid de anstalter där de vårdades. Jag skulle önskat att författaren hade reflekterat mer kring hur läkare och lekmän faktiskt förenades i sina råd, trots att den medicinska forskningen inte gav

något stöd åt dem. Nu blir skillnaden mellan lekmännens och experternas vardagsuppfattning om sjukdomen mer åtskilda än de kanske var.

Tidigt stod det klart att det inte fanns ett samband mellan smitta och osnygghet, vilket det borde finnas enligt den hygienism som var tidens lösen. Ändå, påpekar Axelsson, användes hygienismen. Trots att både forskande läkare och praktiserande provinsialläkare rapporterat om att polio tycktes lika vanligt hos skötsamma och ordentliga personer var det med smuts och oordning som sjukdomen ofta kom att förknippas. Läkare fortsatte att driva kampanjer om förbättrad hygien. Äldre och invanda regler om hygienism och isolering användes trots att de inte verkade ha någon effekt. I vissa fall isolerades människor dessutom mest med hänsyn till folks föreställningar om hur sjukdomar borde hanteras och inte alls med hänvisning till samhällets skydd. Författaren kunde här lyft blicken och mer utförligt kommenterat provinsialläkarnas (och polions) roll i det framväxande välfärdssamhället och satt in polion och dess bekämpande i ett samhälligt sammanhang, vilket han bara delvis gör.

Axelsson har emellertid gjort en diger studie och presenterat en del intressanta resultat. Att man lämnar avhandlingen med en del frågor är inget ovanligt och bör inte hindra den som är intresserad av sjukdomshistoria från att läsa *Höstens spöke*.

Jenny Björkman

Drömmars värde. Varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897–1939

Orsi Husz

Hedemora: Gidlunds förlag 2004, 415 s.

I SITT AVHANDLINGSARBETE konstaterar Orsi Husz att det internationella forskningsfält som under de senaste tjugo åren har utvecklats kring konsumtionskultur- och historia, fortfarande är en tämligen begränsad ingång i Sverige. Att just konsumtionens betydelse

som kulturell process kan säga mycket om ett svenskt samhälle stannat i förändring från slutet av 1800- och under de inledande decennierna av 1900-talet verkar med få undantag ha ignorerats av den svenska historiska forskningen. De få som har tittat på konsumtionen har ställt upp den här problematiken som motsatspar där rationalitet och nytta fått stå mot hedonism och nöje. Denna generaliserade dikotomi bygger på en, som det visade sig, seglivad och moraliserande uppfattning om konsumtion där det pekuniära ställdes mot det ideella och som ur ett ovanifrånperspektiv projicerades på hela den gryende konsumtionskulturen vid den här tiden. Tidigare forskning har alltså helt enkelt tagit över den samtida moraliserande synen på konsumtion och per automatik fortsatt att återskapa köns- och klassdikotomier med resultatet att t ex den kvinnliga (förklenande) kopplingen till konsumtion bara har förstärkts för varje år som gått under 1900-talet. Det är bland annat denna svårknäckta nöt som Husz ger sig i kast med när hon utreder dåtidens syn på modernitet, förändrade värderingar och maktförhållanden i den svenska konsumtionskulturen via två mycket väl genomförda och intressanta delstudier, den ena av varuhuset Nordiska Kompaniet (NK) och den andra av spelet på lotteri i Sverige mellan 1897–1939.

NK grundades 1902, men studien fokuserar på det som brukar kallas Sveriges första riktiga varuhus. Detta jättelika komplex slog upp sina portar på Hamngatan i Stockholm 1915 och fick med sitt propra yttre och drömlika inre materialisera den moderna konsumtionen med alla dess inneboende motsägelsefullheter. Redan från start förknippades NK starkt med överklassen, men företagets policy var att alla skulle vara välkomna att beskåda underverket och varorna däri eftersom alla de tiotusentals människor som varje dag passerade in kunde vara potentiella kunder, direkta eller framtida.

Det är varuhusets funktion, kundernas praktik och föreställningarna om dessa två fenomen som Husz analyserar utifrån den

värdebalans mellan rationellt/irrationellt och hedonistiskt/asketiskt som kom till uttryck i samtiden och som växlade under den undersökta perioden. Föga förvånande såg en del masskonsumtionen som något dåligt, irrationellt och dekadent som skulle förleda människor (läs kvinnor), medan andra hylade det som en del av den framåtsträvande, rationella moderniteten. Detta var något som NK och dess grundare, Josef Sachs, i högsta grad var medveten om och en stor uppgift var att balansera dessa föreställningar för att på samma gång framstå som respektabelt återhållsam, samtidigt som NK naturligtvis ville sälja så mycket som möjligt. Strategierna som NK använde sig av växlade i takt med att de samhälleliga värderingarna försköts. Inledningsvis satsades det en hel del på gratisaktiviteter som utställningar, läsrum, barnpassning och kurser för att höja det moraliska värdet av konsumtionen, något som under 1920-talet kom att förändras till att NK ville framstå som smak- och kvalitetsfostrande, vilket i sin tur hade framstått som fullständigt skrattretande bara tio år tidigare eftersom kultur och kommers då setts som varandras motsatser.

Vad gäller kvinnor, män och klass kan Husz peka på rent infrastrukturella lösningar som att det fanns särskilda ingångar för kvinnor och män till avdelningar där varorna explicit kopplades till respektive kön. Klasstrukturen på NK synliggjordes genom att de billigaste varorna såldes i källaren och att priserna steg ju högre upp i huset man kom. Dessa företeelser är givetvis kopplade både till NK:s som till samhällets föreställningar kring kön och klass, men på samma gång var alla dessa avdelningar sammanlänkade och därmed öppna för alla som ville vandra runt för att titta eller köpa. Inom varuhusets väggar var de traditionella könsrollerna däremot i praktiken ombytta. Här framträdde bilden av den shoppande kvinnan som expert på konsumtion, både i dess rationella som hedonistiska skepnad, i jämförelse med den ovana mannen som framstod som irrationell, lättlurad och impulsiv. Den moderna företeelsen med

varuhus är därmed ett bra exempel på hur konsumtionen på samma gång upprätthöll, löste upp och omförhandlade maktförhållanden inom och mellan könen och klasserna.

I lotteristudien ligger fokus på de ständiga riksdagsdebatterna om ifall Sverige skulle införa ett statligt lotteri eller inte. Detta inrättades inte förrän 1939, men innan dess hade en rad enskilda lotterier hållits till förmån för byggandet och drivandet av bland andra Nationalmuseum, Dramatiska teatern och de olympiska spelen 1912. De här lotterierna var enormt populära och människor kunde köa i timtal för att få köpa en lott. Det första lotteriet av det här slaget hölls 1897 till förmån för Stockholmsutställningen och till en början sågs hela företeelsen med spel som något förlegat och suspekt. Föreställningen om att det enbart var fattiga arbetare som spelade bort sina pengar för en orealistisk dröm istället för att arbeta och planera för framtiden var stark, men långtifrån oemotsagd. Frågan var inte partipolitisk, utan skar tvärs igenom partierna. Inte ens kyrkan hade en rak moraliserande linje mot lotterierna.

Frammot tjugotalet sågs samma lotterier som moderna fenomen, direkt kopplade till en ny materialistisk mentalitet som kom sig av det industrialiserade samhället. Det som hade hänt var att lotteriet förvandlades från att ha setts som en dröm om att vinna mycket pengar till att köpa en dröm för pengar, och när lotteriet kategoriserades som konsumtion istället för en osund ersättning för arbete upphörde det också att vara moraliskt kontroversiellt. Under samma period utökades även dragningarna till att bli månatligt återkommande och kopplingen till ett speciellt ändamål försvann likaså. I samband med dessa förändringar visar Husz även hur staten och i synnerlighet olika kulturinstitutioner kom att bli allt mer ekonomiskt beroende av lotterierna. Liksom med varuhuset vardagliggjordes lotterierna och även om dess koppling till omoral hängde kvar försvagades argument som att nationalkaraktären skulle förslappas på spelandet avsevärt.

Behållningen med avhandlingen är att

Husz framgångsrikt, med hjälp av sina medryckande studier, löser upp de gamla dikotomiknutarna som främst varit baserade på teorier och inte på empiriska resultat. I och med det nyanseras bilden av konsumtionskulturen och dess historia på ett sätt som visar att traditionella och moderna värderingar inte bara växlade under perioden, utan även att till synes motsatta värderingar kunde samsas hos samma institution, grupp eller individ.

Det finns dock två nackdelar med avhandlingen. Det är ingen tvekan om att varuhuset och lotteriet har varit med om att omforma svensk konsumtionskultur, men i sin kamp att mota tidigare forskning och teorier i grind, tappar Husz bort dialogen med den omgivande kontexten och förklarar aldrig hur dessa två institutioner påverkade/förändrade samhället. Det blir allra tydligast i varhusstudien där, precis som Josef Sach en gång strävade efter, varuhuset blir sin egen avskilda lilla värld och där Husz tankar om kunderna/personalen stannar innanför NK:s fyra väggar. Den andra invändningen gäller redigeringen. Avhandlingen innehåller alltför många sammanfattningar, både efter avslutade avsnitt men även i själva texterna sammanfattas det på ett sätt som har förlängt denna långa avhandling på ett mindre lyckat sätt. Det utrymme borde istället ha ägnats åt en utvidgad diskussion av den omgivande kontexten. Trots dessa brister får man karakterisera *Drömmars värde* som banbrytande när det gäller historieempiriska studier av den svenska konsumtionskulturen.

Tommy Gustafsson

Idrottens väg till folkhemmet. Studier i statlig idrottspolitik 1913–1970

Johan R. Norberg

Stockholm: Malmö Studies in Sport Sciences 1, 2004, 491 s.

I FEBRUARI 1921 kom den franske boxaren Georges Carpentier till Stockholm. Anled-

ningen till besöket var att han skulle gå en uppvisningsmatch i Cirkus på Djurgården. I ett par ronder rekonstruerade Carpentier en match han utkämpat året innan. Frånsett att man i Sverige 2005 antagligen skulle förvånats över det absurda tilltaget att försöka återskapa en match borde ett nutida besök av Carpentier i Sverige knappast ha väckt någon större uppmärksamhet. Han skulle troligen kommenterats i kvällspressen, vissa veckotidningar skulle ha sålt lösnummer på att kungliga personer satt vid ring-side, men i det stora hela hade besöket antagligen gått tämligen spårlost förbi. År 1921 var emellertid inställningen till idrott, och kanske särskilt boxning, en annan. Kritiken mot Carpentiers besök var massiv och händelsen ledde till att i stort sett hela den svenska idrottsrörelsen drabbades av en "legitimitetskris". Invändningar mot idrotten framfördes inte bara i pressen utan, vilket var betydligt allvarigare, också i riksdagen. Idrotten sågs som en "sund kulturyttring [som] kommit på avvägar" (s. 124). De pengar som från statsmaktens sida gavs åt idrottsrörelsen omfördelades raskt så att största delen kom att gå till den, från riksdagsledamöternas sida sett, mera acceptabla gymnastiken.

Incidenten med Georges Carpentier illustrerar väl den problematik Johan R. Norberg behandlar i sin avhandling *Idrottens väg till folkhemmet. Studier i statlig idrottspolitik 1913–1970*. Hur mycket kan statsmakterna lägga sig i hur det statliga stödet till idrotten används och hur skall idrotten och idrottsrörelsen kunna behålla sin självständighet när den samtidigt är beroende av statligt stöd?

Norbergs avhandling är ett gediget arbete. Den tar sin utgångspunkt i diskussionen om 1800-talets folkrörelser och i en översikt över den moderna svenska idrottsrörelsens framväxt. Redan 1897 hade Sveriges Centralförening för idrottens främjande bildats i Stockholm. År 1903 grundades det som så småningom kom att kallas Sveriges riksiddrottsförbund (RF). Centralföreningen upplevde sin storhetsperiod i början av förra seklet. Den hade goda förbindelser

med samhällets toppar och låg bakom stora spektakulära idrottsarrangemang som OS i Stockholm 1912 men var mindre engagerad i att från grunden bygga upp ett fungerande idrottsliv. RF var redan från början mera av en traditionell folkkrörelse: en organisation som under sitt paraply hade ett antal demokratiskt styrda, mindre idrottsföreningar.

OS 1912 hade gett den svenska idrotten goodwill och 1913 tilldelades idrottsrörelsen sitt första statliga anslag. Från statens sida fanns tankar om att idrott var befrämjande för folkhälsan samt att idrott var en lämplig fritidssysselsättning för den svenska ungdomen. Den kritik som fanns mot idrotten var den samma som senare ständigt skulle återkomma i debatt och diskussion: statens pengar borde satsas på annat, inte på tävlingsinriktade spektakel som drog ungdomens intresse från intellektuell utveckling eller ideell, kyrklig eller politisk aktivitet. Under mellankrigstiden utvecklades ett ömsesidigt beroendeförhållande mellan RF och staten. RF stöddes ekonomiskt samtidigt som staten tjänade på idrotten. Idrottsevenemang var belagda med nöjesskatt – något som fanns kvar ända fram till 1961. År 1934 hade AB Tipstjänst bildats på statligt initiativ. Svenska folkets ökade idrottsintresse hade fört med sig sådant som betraktades som mindre önskvärt, bland annat illegalt spel och vadslagning om matcher. Detta ansåg statsmakterna sig böra stävja genom att legalisera fotbollstipset. AB Tipstjänst visade sig vara en veritabel guldgruva. Inte minst härigenom fortsatte samarbetet och beroendet mellan idrottsrörelsen och staten att öka under efterkrigstiden.

Det är kring detta ömsesidiga beroende avhandlingens fokus koncentreras. För idrottsrörelsens del ställs frågorna hur det kunde bli så att RF, trots konkurrens, under 1910-talet från Centralföreningen och under efterkrigstiden från "Korpen" och "Friluftsförbundet", kom att bli ett myndighetsutövande organ som mer eller mindre självständigt fick besluta om de statliga pengarna. Också statsmaktens agerande granskas: hur kunde

idrottsrörelsen, genom nöjesskatten, ses som ett beskattningsobjekt samtidigt som den aktivt, genom anslag, stöddes av staten? Avhandlingens empiriska undersökningar som skall söka ge svar på frågorna, koncentreras till tre stora områden: hur såg det statliga idrottsanslaget ut 1913–1970? Hur har Riksidrottsförbundets (RF:s) roll som beredande och förvaltande organ för detta anslag utvecklats och förändrats under samma tidsperiod? På vilket sätt och hur länge såg statsmakten idrottsrörelsen som beskattningsobjekt.

Teoretiskt tar avhandlingen sin utgångspunkt i statsvetenskaplig teori om förvaltningspolitik och legitimitet. Författaren deklarerar också att han har ambitionen att framstå "snarare ... som en samhällsvetare än som en renodlad historiker". Icke desto mindre är avhandlingen otvivelaktigt ett historiskt arbete. Genom titeln, *Idrottens väg till folkhemmet*, knyter Norberg an till Jan Lindroths *Idrottens väg till folkkrörelse* från 1974 och till övrig folkkrörelseforskning. Samtidigt pekar Norbergs avhandling klart framåt. Översikterna över forskningsläget, både vad gäller relationen mellan staten och idrottsrörelsen och betydelsen av skattefrågan, är klara, relevanta och utförliga och visar på god förtrogenhet med det nu aktuella forskningsläget.

Slutligen: Norbergs avhandling är välskriven och inte endast läsvärd utan också läsbar. Här finns till om något så sällsynt i en akademisk avhandling som en viss spänning: hur kunde det gå som det gick i de olika konflikterna mellan RF och Centralföreningen? Mellan RF och Korpen? I riksdagens behandling av idrottsfrågorna? Arbetet föder nya frågor och ger uppslag till nya undersökningar. Varför har man i Sverige aldrig fått den koppling mellan idrott och högre undervisning som är så vanlig i anglosachsiska länder? Varför satsar staten, trots allt vackert tal om breddidrott, på tävlingsidrotten? Hur har konflikterna mellan RF och Centralföreningen och mellan RF och Korpen utvecklats. Här finns någonting att hämta både för den som vill ta på sig ansvaret att söka pengar

till ett stort, nytt forskningsprojekt och den som söker ett uppslag till en B-uppsats.

Eva Queckfeldt

Tradition och förändring. Den skånska högern i dess borgerliga omgivning 1928–1936

Lars I. Andersson

Lund & Uppsala: Sisyfos förlag 2004, 469 sidor.

FORSKNINGSFRONTEN RÖRANDE DEN svenska högern har flyttats fram avsevärt under de senaste åren. Lars I. Anderssons *Tradition och förändring. Den skånska högern i dess borgerliga omgivning 1928–1936* intar en speciell ställning i denna front, genom att undersökningen fokuserar på partiets regionala nivå. Hans undersökning berör den mest centrala perioden i partiets historia; 1920- och 1930-talen var något av ett stålbad för den svenska högern. Bondeförbundets (bf) inträde i politiken hotade högerns förbindelse med landsbygden och bönderna. Socialdemokratiens regeringsställning efter 1933 ansågs av högern hota ett fritt näringsliv och samhällets grundkonstruktion. Slutligen utmanades partiet från höger, genom uppkomsten av nazistiska och fascistiska rörelser. Allt detta kombinerades med depressionen och att högern var i regeringsställning 1928–1930. Politiken 1928–1936 dominerades av jordbruksfrågor och jordbrukspolitikerna intar med all rätt huvudpunkten i boken. Författaren visar också att många av högerns starka män i Skåne var jordbrukare, exempelvis Per Nilsson i Bonarp och Gösta Liedberg.

Andersson karaktäriserar Skåne som ett på många sätt modernt landskap baserat på landskapets politiska organisering – socialdemokraternas och bondeförbundets styrkepositioner i städer respektive på landsbygden samt de frisinnades och högerns dominans i vissa delar av landskapet är viktiga komponenter. Utgångspunkten finns i tidigare forskning som poängterat moderniteten utifrån det faktum att liberaler och konserva-

tiva backade i väljarstöd (s 28). Det moderna Skåne karaktäriserades också av vissa ideologiska och organisatoriska faktorer. Rent ideologiskt var högern modern genom att traditionerna intog en mindre viktig plats. Arvet från lantmannapartiet fördes inte vidare inom högern utan istället av bf (s 34). Organisatoriskt hade bf en mer ändamålsenlig och effektiv organisation vilket innebär att Skånehögern hade problem med att företräda bönderna i jordbrukskrisen (s 55). Skånehögern var således ideologiskt modern men organisatoriskt traditionell. Ytterligare en aspekt av detta var att Skånehögern var ett stadsparti, vilket till viss del skiljer det från högern i andra delar av Sverige. Det var i städerna och tätorterna som högern hade sitt starkaste stöd i Skåne. Motsättningen höger/bondeförbund är central i Anderssons framställning. Konkurrenten om jordbrukarnas röster mellan partierna var ett av de absolut största problemen för den skånska högern.

Anderssons studie är kronologiskt upplagd vilket gör att analysen kan betecknas som traditionell. Författaren använder dock miljöbegreppet i sin analys. *Tradition och förändring* avslutas med definitioner av den skånska högermiljön genom dofter. Skånehögern doftade vaperfett, Virginiatobak, Cognac och Beaux Arts men också trycksvärta och stall. Den typiske skånske högermannen var således förutom rökare, Cognacsdrickare och konstintresserad även officer och agronom. En typisk man av detta snitt var Gösta Liedberg som var just reservofficer, agronom och hästuppfödare. Huruvida han tyckte om Cognac är dock oklart.

Ett allmänt problem, som författaren också uppmärksammar, är hur konservatismen skall betraktas. Ideologin är svårdefinierad genom sin spännvidd. Konservatismen kan inrymma värde-, social-, moderat- och allmogekonservatism parat med marknadsliberala tankegångar. Gränserna mellan dessa inriktningar är aldrig glasklara och således är konservatismen svårarbetad och svårdefinierad. Synen på jordbrukstullar bör dock diskuteras mer ingående. Andersson menar att högerns

positiva syn på tullar var ett försvar av liberala värden. Tullarna tillät marknadskrafternas egen logik att styra inom riket samtidigt som konkurrensen utifrån motverkades (s. 343 ff). På ett sätt stämmer detta men tullpolitiken kunde lika gärna försvaras utifrån konservativt etatistiska hållningar. Organismen Sverige och det hävdvunna jordbruket kunde försvaras genom tullarna. Liberaler och konservativa inom partiet kunde komma fram till samma slutsats i en fråga, utifrån olika utgångspunkter. I tullpolitiken kunde traditionister hävda organismtanken och liberaler kunde lyfta fram marknadens frihet. Tullpolitik kunde således vara både konservativ och liberal. Partiets linje i tullfrågan utkristalliserades i december 1929. Olika trådar utspann sig i diskussionen och flera ministrar, med socialministern Sven Lübeck och handelsministern Vilhelm Lundvik i spetsen, motsatte sig tullhöjningar. Jordbrukskrisen ansågs ingå i en naturlig omställning av jordbruket. Denna linje bekämpades av den starka jordbrukarfalangen och av Arvid Lindman. Tullmotståndarna kapitulerade slutligen inför jordbrukarnas hot om att lämna partiet.¹ Striden stod således inte uteslutande mellan en liberal falang som ville skydda jordbruket genom tullar utan snarare mellan liberaler som inte ville skydda jordbruket alls och socialkonservativa tullvänner.

Anderssons primära tes är att högern var ett liberalt parti som inför depressionen gick i socialkonservativ riktning (s. 449). I motsats till detta kan man betona att högerns ideologi generellt var en sammansmältning av liberala och konservativa inslag.² Olika politikområden utvecklades samtidigt men på olika sätt: vissa kunde vara influerade av liberala strömningar, andra präglades av konservativa idéer och slutligen kunde vissa frågor vara en blandning av dessa två. Exempelvis kan visas att högern alltid värnat familjens ställning. I konservativ anda sågs familjen som den grundläggande gemenskapen i en hierarkisk nationell organism. I liberal anda kunde familjen samtidigt vara ett värn mot kollektivistiska statliga ambitioner.³ På detta

sätt blir liberala och konservativa strömningar sammanvävda men inte alltid lätta att definiera. Andersson skriver i och för sig att högern hade sitt arv i både liberala och konservativa kretsar (s. 276). Ett parti som innefattade både konservatism och liberalism tvingades som en följd av detta att vara pragmatiskt. Det var en pragmatik som framdrevs av att olika synsätt, om dessa drevs till sin spets, faktiskt kunde hota partiets sammanhållning. Därmed blev högern av naturen pragmatiskt i många frågor, exempelvis i tullfrågan. På andra områden var man inte pragmatisk beroende på att konservativa och liberaler hade samma ståndpunkt, exempelvis i äganderätsfrågan. En brist i Anderssons analys är att denna pragmatik inte framkommer tydligt. Andersson nedvärderar konservatismens roll inom Skånehögern genom tanken att traditionen var svag inom partiet. Andersson menar faktiskt att högern i Skåne var det minst konservativa av de borgerliga partierna (s. 394). Detta ställningstagande stämmer möjligen för Skåne men det går ingalunda att karaktärisera den svenska högern som mindre konservativ än de andra borgerliga partierna. Svensk höger var pragmatiskt konservativ med ett dubbelt idéarv i både konservatism och liberalism. Det var pragmatiken och det dubbla idéarvet som gjorde högern till ett modernt och icke-traditionellt parti. Högern var många gånger moderniseringshyllande och framstegsbejakande men detta förhållningssätt var frågeorienterat och utgjorde inte alltid den allmänna linjen.

Fredrik Eriksson

Noter

- 1 Fredrik Eriksson, *Det reglerade undantaget. Högerns jordbrukspolitik 1904–2004*, Stockholm 2004, s. 89 ff.
- 2 Stig-Björn Ljunggren, *Folkhemskapitalismen. Högerns programutveckling under efterkrigstiden*, Stockholm 1992, s. 412.
- 3 Torbjörn Nilsson, *Mellan arv och utopi. Moderata vägval under hundra år, 1904–2004*, Stockholm 2004, s. 301 f.

Bismarck. Slaget om Atlanten

Niklas Zetterling & Michael Tamelander

Stockholm: Norstedts 2004, 311 s.

EN AV ANDRA världskrigets mest uppmärksammade händelser var sänkningen av det tyska slagskeppet Bismarck den 27 maj 1941. Av besättningen på drygt 2000 man överlevde endast 105. Tre dagar innan hade Bismarck sänkt den brittiska slagkryssaren Hood. Av hennes besättning på 1419 man överlevde tre. Med Hood och Bismarck hade dåtidens största respektive modernaste örlogsskepp sänkts. För båda sidorna var detta kännbara förluster. Men svårast var den för tyskarna. Den satte nämligen punkt för deras ansträngningar att med stora övervattensfartyg anfalla de för Storbritanniens försörjning livsviktiga konvojerna.

Författarna sätter Bismarcks korta historia – hon kom i tjänst i augusti 1940 och sänktes i maj 1941 – i detta sammanhang. I de nio första kapitlen skildras det tyska nederlaget till sjöss mot England under första världskriget, de restriktioner vad gällde militären som ålades landet genom Versaillesfördraget, den tyska återupprustningen efter Hitlers maktillträde, styrkeförhållandena till sjöss efter det att Tyskland utlöst andra världskriget och de tyska försöken att med stora övervattensfartyg störa den brittiska försörjningen. Det följer 19 kapitel med mycket detaljerade uppgifter om byggnaden av Bismarck, hennes intrimning samt hennes första och sista krigsinsats mellan den 19 och den 27 maj 1941.

Detta har skildrats förut i en rad brittiska och tyska arbeten. De mest kända är Ludovic Kennedys framställning och Burkhard von Müllenheim-Rechbergs memoarer. Båda verken utkom i olika upplagor och omtryck och finns i svensk översättning.¹ Författarna hänvisar allmänt till dem och säger sig i långa stycken följa Müllenheim-Rechberg, som var en av de få överlevande från Bismarck. Däremot redovisar de inte den tidigare litteraturen systematiskt och än mindre kritiskt. De förklarar inte heller vad deras bok tillför

ämnet för något nytt. Denna brist på vetenskaplig systematik har bland annat medfört att de missat Werner Rahns föredömligt kortfattade men uttömmande framställning av den tyska sjökrigföringen.² Märkligt nog har författarna även förbisett en uppgift om Bismarck som är av intresse för svenska läsare. Sommaren 1940 fick den svenske marinattachén i Berlin Anders Forshell besöka Bismarck. Hans rapport vidarebefordrades olovligen till Storbritannien. Det blev aldrig klarlagt av vem.³

Att författarna inte kan eller vill arbeta enligt beprövade och vedertagna vetenskapliga metoder visas av deras så kallade källförteckning och av notapparaten. Där framgår för det första att de är omedvetna om skillnaden mellan källor och litteratur, för det andra att de inte vet hur en förteckning över använt material måste utformas. I den skall givetvis inga arbeten uppföras som inte återropas, men där skall allt material redovisas som använts. I notapparaten nämns en mängd material som saknas i förteckningen: handlingar i engelska och tyska arkiv, rätt mycket material av skiftande karaktär som hämtats från Internet och uppgifter från en av de överlevande från Hood, Ted Briggs. Någon kritisk granskning av detta material förekommer inte. I texten återropas dessutom material som saknas i förteckningen och även i notapparaten. Som exempel kan nämnas uppgifterna på sidorna 246 och 247 som påstås vara hämtade från U 556:s dagbok. Detta demonstrerar en annan svaghet. Det finns ingen systematik i hur författarna belägger sina uppgifter. Ibland kommer beläggen onödigt tätt, men ofta saknas de helt. Således beläggs inte framställningen av Hitlers reaktion på Bismarcks sänkning. Den följer de 1972 utgivna föredragningarna som marinchefen Erich Raeder höll för Hitler. Dessa föredragningar utkom 1990 i en engelsk översättning. Märkligt nog är det denna och inte det tyska originalet författarna på andra ställen hänvisar till.⁴

Författarnas osystematiska arbetssätt och deras okritiska inställning till använt material är inte bara störande utan åtminstone i

ett fall direkt förargligt. På sidan 19 skildras Tyskland som hotat av Frankrike, Polen, Tjeckoslovakien och Sovjetunionen. Därför måste Tyskland satsa på en stark armé och ett starkt flygvapen. På sidorna 33 och 34 redogörs för beslutet att bygga slagskeppen Bismarck och Tirpitz. Där heter det bland annat: "Eftersom krigsmolnen tornade upp sig förspilldes ingen tid." Författarna låtsas inte om att det var det nazistiska Tyskland som drev på en militär upprustning och sedan började kriget. Dess grannar hade inga planer på att anfalla. De tysk-sovjetiska förbindelserna var fram till Hitlers makttillträde goda. Författarna återger oreflekterat den nazistiska beskrivningen av Tysklands säkerhetspolitiska läge.

Boken tillför oss således ingen ny kunskap och upprepar den vi redan har inte systematiskt och inte alltid korrekt. Den är dessutom inte skriven med en sådan stilistisk förmåga att den skulle kompensera för bristerna. Ta-fatta konstruktioner förekommer, till exempel: "Storbritannien importerade allehanda produkter" Dessutom störs läsaren av grova grammatikaliska fel såsom "besättningen ... de", "varje konvoj ... dem", "kryssardivisionen ... de". Irriterande är också spekulationerna om, vad någon fartygs- eller eskaderchef skulle ha gjort om han vetat om vissa saker. Boken är ett av de många, tyvärr alltför många, alster som på ett oreflekterat sätt uppammar och tjänar på ett otäckt intresse för militära händelser under ett av mänsklighetens mest katastrofala krig.

Klaus-Richard Böhme

Noter

1 Ludovic Kenned, *Persuit. The Sinking of the Bismarck*, London 1974 och 2001. Svensk översättning *Sänk Bismarck!*, Stockholm 1975; Burkard von Müllenheim-Rechberg, *Schlachtschiff Bismarck 1940/41: der Bericht eines Ueberlebenden*, Berlin, Frankfurt am Main, Wien 1980, 1981 och 1987; senaste nytryck, München 2002. Svensk översättning Slagskeppet Bismarck, Höganäs 1987.

2 Werner Rahn, *Der Seekrieg im Atlantik und*

im Nordmeer. I: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd. 6. Stuttgart 1990, s. 275 ff. För speciellt Bismarck, se s. 373 ff.

3 Wilhelm M. Carlgren, *Svensk underrättelsetjänst 1939–1945*, Stockholm 1985, s. 192 f.

4 Gerhard Wagner (Hrsg.), *Lagevorträge des Oberbefehlhabers der Kriegsmarine vor Hitler 1939–1945*, München 1972. Brittisk utgåva: *Fueber Conferences on Naval Affairs 1939–1945*, London 1990.

I Baltutlämnings skugga. Internering och utlämning av tyska militärflyktingar via lägren i Rinkaby och Gälltofta 1945–1946

Anders Bojs & Leif Mårtensson, red.

Kristianstad: Föreningen Gamla Christianstad. Årsskrift 2004, 208 s.

"HALT ODER ICH werde scharfschiessen!" Den frasen fick skånska värnpliktiga hösten 1945 nöta in för att reflexmässigt kunna slunga ur sig om någon av de internerade tyska soldaterna i Rinkaby och Gälltofta, försökte undgå utlämningen till Sovjetunionen genom att rymma. Flera uppgiftslämnare återkommer till just den meningen, främst på grund av att det fanns anledning att lära sig den.

Det är Föreningen Gamla Christianstad som tagit initiativet till insamlandet av minnen från denna dramatiska episod, då Wendes artilleriregementes övningsområde utanför Kristianstad var scenen för en uppslitande nationell konflikt, den så kallade Baltutlämningen. I boken *I Baltutlämnings skugga*, med Anders Bojs och Leif Mårtensson som redaktörer, finns nytt material om denna uppslitande händelse. Orsakerna till konflikten låg i svallvågorna från kriget som förde in flyktingar från andra sidan Östersjön till Sveriges neutrala stränder. När fredsslutet kom stod stora tyska styrkor i Kurland i västra Lettland. Totalt lyckades omkring 2 000 tyska soldater som militära flyktingar ta sig över till Sverige därifrån. Under våren 1945 hade också 30 000 civila flyktingar från de baltiska länderna kommit till Sverige över

havet. Men i Sverige gjordes det skillnad på de som kommit som civila och de som kom som militärer. I enlighet med kapitulationsuppgörelsen med de allierade skulle tyska soldater stanna i sina ställningar och överlämna sig till den fiendearmé de slagits emot. Den svenska regeringen fattade därför beslutet att alla tyska soldater som kommit från östfronten efter den första maj 1945 skulle sändas till Sovjetunionen. När regeringsbeslutet fattades satt fortfarande krigets samlingsregering kvar och de borgerliga partierna var ense med socialdemokraterna i frågan. Men det var en enighet som visade sig yttlig när beslutet skulle verkställas under hösten. Fast de borgerliga partiledningarna stod fast vid den tidigare överenskommelsen, arbetade enskilda riksdagsmän inom dessa partier mot beslutet när det visade sig att det fanns omkring 160 balter bland de tyska soldaterna. Det var utlämningen av dessa balter i tysk uniform, inte de övriga tyska soldaterna, som striden kom att gälla. Bland annat engagerade sig de kyrkliga samfundet och större delen av den borgerliga pressen. I samband med riksdagsdebatten startade såväl balterna som de tyska soldaterna hungerstrejker i protest mot utlämningen, vilken påbörjades den 30 november. Det ledde till att transporten av balterna uppsköts medan en första grupp tyskar sändes iväg på ett sovjetiskt fartyg från Trelleborg i början av december. Sedan skickades de övriga tyskarna iväg under december och januari och slutligen utlämnades även balterna den 25 januari 1946. Det är alltså den händelsen som kan kallas för Baltutlämningen. Det som gjorde förloppet särskilt dramatiskt var desperationen hos balterna och de tyska soldaterna. När hungerstrejken upphörde avlöstes den av självstypningar och självmord bland de internerade. Många satte sig till motvärn när de skulle transporteras till Trelleborg och de väntande sovjetiska fartygen. Från början hade militären fått sköta lägerhållningen men när frågan blev politiskt het tog Civilförsvaret över och statspolisen fick ansvaret för lägren. Dessa dramatiska månader, när händel-

serna i Kristianstadstrakten stod i centrum för den politiska debatten, har inte tidigare behandlats ur ett lokalhistoriskt perspektiv. Ett sådant perspektivskifte får konsekvenser. Det har tidigare främst varit frågan om det berättigade i regeringens beslut att lämna ut balterna som diskussionen rört. Genom att anlägga ett lokalhistoriskt perspektiv på utlämningen blir det inte den förhållandevis lilla gruppen balter som står i centrum, utan de mångdubbelt fler tyskarna. De var ju fullständigt dominerande i lägren.

Med sin bok, och den utställning som samtidigt fanns på Kristianstads museum, har Föreningen Gamla Christianstad gjort en stor insats för att spegla de lokala förhållandena i lägren och reaktionerna hos de som var personligen berörda av händelserna. Ett ovanligt lyckat samarbete mellan museum, landsarkiv, lokalhistorisk förening och professionella historiker har gjort detta möjligt.

Bakgrunden och den tidigare debatten tecknas av Per-Olof Forslund som bland annat presenterar senare baltisk litteratur i frågan liksom Ingrid Moritz gör med tysk. Jan Dahlin har som landsarkivarie fått ansvar för det efterlämnade arkivmaterialet, vilket han använder för att teckna bilden av förhållandena i lägren i Rinkaby och Gälltofta. Hungerstrejkerna och försök att skada sig själva gjorde att många internerade behövde sjukhusvård. Detta var problematiskt eftersom det underlättade rymningar, bland annat av den tyske greven med det välklingande namnet Ernst-Gustav Vitzthum von Eckstaedt som flydde från Kristianstads lasarett, troligen hjälpt av såväl sköterskor som läkare. Kristian Ahlström behandlar de internerades hälsotillstånd och Mats Pettersson sjukhusvården liksom det rättsliga efterspelet efter flyktförsöken. Redaktörerna står själva för två tunga lokalhistoriska bidrag. Leif Mårtenssons genomgång av Kristianstadspressens bevakning visar hur välinformerad ortsbefolkningen var. Tre tidningar rapporterade kontinuerligt och ingående om vad som hände vid lägren. Det fanns också många direkta kontakter mellan kristianstadsborna

och de internerade. Att spåra upp och samla in minnena från de personer som fortfarande 2001 var i livet, och som på olika sätt varit direkt berörda av lägren, är den största insatsen från Föreningen Gamla Christianstad. Anders Bojs redovisar resultatet av 23 intervjuer med svenska militärer, poliser och ortsbefolkning. Av de internerade är det av förklarliga skäl endast en person, en före detta tysk soldat som numera bor i Sverige och tidigare intervjuats om sina minnen, som deltagit i insamlandet. Den bild som växer fram ur dessa brottstycken av skeendet är belysande. Från närmast idylliska förhållanden före utlämningsbeslutet blir lägersituationen snart mardrömslik. Själv mord genom hängning och uppskurna pulsådor och desperata försök att gräva tunnlar under taggtrådstängslan hörde till vardagen. Den sandiga jorden var lätt att gräva i och många gömde sig nedgrävda i marken vid utrymningen och kunde endast hittas efter att de spårats upp av hundar. En sympati för tyskarna verkar ha funnits främst bland officerarna medan de värnpliktiga, särskilt de äldre, ansåg att utlämningen av tyskarna var riktig.

Boken innebär inget ställningstagande i frågan om det moraliskt riktiga i utlämningen av balterna eller tyskarna. Detta på goda grunder. Det är som Kristian Gerner i sin inledning säger om den stora berättelsen om andra världskriget. Den handlar om människor som själva var både förövare och offer. Därför kan den inte reduceras till en rättsprocess utan måste gestaltas som en tragedi.

Per Eliasson

Performative Histories, Foundational Fictions – Gender and Sexuality in Niskavuori Films

Anu Koivunen

Studia Fennica Historica 7, Finska Litteratursällskapet (Suomen kirjallisuuden seura) Helsingfors 2003, 425 s.

DEN ESTLANDFÖDDA FÖRFATTAREN Hella Wuolijoki skrev fem pjäser under pseudo-

nymen Juhani Tervapää. Alla handlade om kvinnorna och männen på gården Niskavuori, någonstans i södra Finland. Dessa fem pjäser filmatiserades sju gånger från 1930- till 1960-talet. Med sina märgfulla skildringar av passion och pliktkänsla blev Niskavuoris berättelse en central del av "finskhetens" och speciellt den finska genusordningens kulturella bildreperatoar.

Niskavuoris starka och envisa husmödrar har framför allt under de senaste decennierna lyfts fram som en stereotyp men realistisk bild av "den finska kvinnan". För delar av kvinnorörelsen och kvinnoforskningen i Finland har dessa kraftfulla gestalter framstått som symboler för den självständiga finska kvinnans positiva identitet. Kvinnliga politiker med en särpräglad profil, som Tarja Halonen och Anneli Jäätteenmäki, har beskrivits som "Niskavuori-aktiga", både i en positiv och i en negativ mening. Samtidigt har bilden av de obeslutsamma och svaga Niskavuorimännen använts av bland annat den finska mansrörelsen och sociologisk mansforskning efter 1970 för att fordra uppmärksamhet åt "den svage finske mannen", som förtrycks av starka kvinnor. Denna bild av könsrollernas uppdelning är dock inget nytt i debatten. Redan på 1930-talet var man uppmärksam på dikotomin mellan könsrollerna i Niskavuori och diskuterade huruvida skildringen var realistisk, konservativ eller radikalfeministisk.

Anu Koivunen dekonstruerar den monumentala och nationalromantiska bilden av Niskavuori-filmerna i sin avhandling genom en närläsning av den visuella och textuella offentlighet som omgett filmerna. Med hjälp av ett omfångsrikt källmaterial av recensioner, reklam och artiklar visar hon hur tolkningens historia är full av spänningar och motstridigheter. Kampen om tolkningen av Niskavuori-filmerna är kampen om historiens, könets och sexualitetens betydelser. Hennes avhandling handlar alltså inte så mycket om filmerna eller publikens reaktioner på dem – hon studerar i stället det ramverk ("framing" i Derridas mening) av betydelser som produceras för filmerna och som

de fogas in i.

Koivunen utforskar det som är *given-to-be-seen* – ett begrepp som Kaja Silverman har introducerat i en läsning av Lacan (i *The Threshold of the Invisible World*, 1996). Det skall åskådliggöra ett utmärkande drag i kulturprodukter som förmedlar en bild av "nationen", nämligen att det är något självklart som inte behöver formuleras i ord. Självklarheten är en effekt av massiv repetition av dessa bilder. Känslan av bekantskap och självklarhet är central för narrationer som handlar om tillhörighet. Det som kan accepteras som "verklighet" i ett samhälle är ett tolkningsmönster som kan kallas the dominant fiction. Denna form av berättelse aktiverar vissa begär och identifikationer hos målgruppen, som inte nödvändigtvis baserar sig på medveten övertygelse. Koivunen menar dock att det finns plats för både *the dominant fiction* och konkurrerande berättelser på den kulturella arenan. Den normativa representationen står inte oemotsagd.

Genusanalysen är starkt inspirerad av Judith Butlers *Gender Trouble*. Koivunen söker koppla Butlers teorier om genus och performativitet till konstruktionen av nationer och nationaliteter. Hon hänvisar också till geografen Anssi Paasis resonemang om reifikation av nationer och fiendebilder, men tar inte ut svängarna. Teorikapitlet känns som ett plikttroget upprådande av inspirationskällor som i längden blir lite förvirrande i sin mångfald, speciellt som Koivunen redogör för motstridigheter hos de olika teoretikerna men själv inte tar klart ställning för en egen linje. Detta är i längden störande då själva undersökningen känns lösryckt från teoridelen.

I jämförelse med det ovannämnda är det uppmanande att Koivunen klart och tydligt tar ställning mot traditionella finländska kulturanalytiker som har beskrivit "den finska kulturen" som relativt fattig på olika "layers of meanings", till exempel i jämförelse med fransk kultur. Det har till och med påståtts att den finska kulturens "korta historia", låga antal särpräglade tecken, färre

inlånade element och så vidare, inskränker antalet möjliga lässtrategier och leder till att "böcker direkt associerar till social verklighet" (enligt sociologen Kimmo Jokinen). Koivunen visar att detta mycket väl kan bero på tolkarens oförmåga eller ovilja att se olika dimensioner i materialet och dess reception. Hon menar att sådana forskare projicerar sin egen brist på tolkningsförmåga på en endimensionell bild av "finsk kultur".

I själva verket kan och har Niskavuori-filmerna tolkats på många olika sätt, vilket Koivunen visar med sitt överväldigande källmaterial. Niskavuoris värdinna är matrona, matriark och monster i ett. Skildringarna av de svaga männen har både kritiserats som "orealistiska" och använts som plausibla exempel på en finsk manstyp. Niskavuori-filmerna har uppnått status av "historisk autencitet", eftersom den fiktiva handlingen sammanfaller med omvälvande perioder i Finlands historia. Generationerna i Niskavuori har konstruerats som en gemensam identifikationspunkt för många finländares historiemedvetande. Till exempel har historiska dokumentärfilmer i finländsk television använt sig av klipp från filmerna för att skildra ett förflutet Finland. Gränsen mellan fiktion och fakta blir luddig. Fenomenet kan jämföras med teveserien *Matador* i Danmark, som skildrar livet i en småstad under några decennier i mitten av 1900-talet, men har tolkats som en nationell berättelse. När filmerna och teveserien åldras, blir de också en del av "historien" och deras dokumentära karaktär stärks.

När jag läser *Performative Histories* kommer jag osökt att tänka på ett problem i det finska språket – det saknar en motsvarighet till ordet "genus" och får laborera med det engelska begreppet "gender" i stället. Koivunen undgår denna problematik genom att skriva på engelska, men i finländska referat och recensioner av hennes avhandling försvinner distinktionen mellan genus och kön. Genushistoria heter kort och gott könshistoria (*sukupuolihistoria*) på finska, även om kvinnohistoria ännu är det dominerande be-

greppet. Å andra sidan skulle kanske Judith Butler uppskatta denna lösning – ett begrepp mindre att dekonstruera. Sukupuoli betyder ordagrant ”kön-halva” – det implicerar att det bara finns två, som är delar av en tidigare helhet.

Koivunen argumenterar på ett effektivt sätt för att hennes undersökning fyller en viktig roll. Speciellt viktigt är att den nationella dimensionen kopplas till genusaspekten, och åskådliggör mönster av konkurrerande tolkningar som tidigare har förbigåtts utan att sättas i samband med varandra. Just i Finland är saknaden av en kritisk analys av föreställningar om ”den finska/finländska kulturen” iögonfallande, måhända mindre i akademisk forskning än i media. Men synlig kan en brist förstås inte bli förrän man vet vad man söker. Den engelskspråkiga begreppsapparaten gör det lättare för Koivunen att uttrycka vad det är hon letar efter, men den kräver en god argumentationsförmåga av författaren och den saknas ofta i boken. Däremot är det intressant ur ett bredare perspektiv att följa hur receptionen av Niskavuori-berättelserna byter fokus från författarens politiska motiv och skådespelarnas prestationer till ett historiserande bruk av berättelserna som exempel på ”hur det egentligen var” i det finska bondesamhället.

Ainur Elmgren

Gå på bio. Rum för drömmar i folkhemmets Sverige

Carina Sjöholm

Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
Stockholm/Stehag, 2003. 327 s.

CARINA SJÖHOLMS ETNOLOGISKA AVHANDLING *Gå på bio. Rum för drömmar i folkhemmets Sverige* handlar om biografgående under 1940- och 50-talen. Det är främst ungdomarnas vanor som granskats för att se populärkulturens kraft. Syftet med avhandlingen är att spegla komplexiteten och det mångfacetterade i upplevelsen av biogåendet. Genom att gå på bio lärde sig människor att se

och uppleva film. Sjöholm beskriver en institutionaliseringsprocess, i vilken publiken utvecklat kompetens för att både kunna gå på bio och se film, men även kompetens för att över huvud leva i en ny tid. Det är inte filmen och analysen av den som är i fokus, utan biografgåendets ritualisering och institutionalisering. Författaren betraktar fenomenet som en social rörelse i vilken väldigt många individer deltog, alla med varierande förutsättningar. Reception är centralt i form av möten mellan text och läsare, mellan biograf/film och publik.

Sjöholm menar att tillfälligheter gör materialet. Hon använder sig av varierande källor som meddelarsvar på en utskickad frågelista, filmstjärnebilder och biljetter, intervjuer, läsning av forskarrapporter, tidskrifter, filmtidningar, debattböcker, skönlitteratur och handböcker, biografier av regissörer som Ingmar Bergman och Roman Polanski, samt folklivsuppteckningar. Skönlitterära berättelser som romanen *Sommaren med Monika* använder hon som avtryck på hur enskilda människor förhåller sig till förändringar. Sjöholm lägger stor vikt vid utredningen *Ungdomen och nöjeslivet* från 1945 samt det underlag som ungdomsvårdskommittén hade tillgång till. Debatterna om populärkulturens dåliga inflytande gör sig gällande i mycket av undersökningsmaterialet. Källkritiska aspekter finns med i resonemangen inledningsvis och författaren för ett intressant resonemang kring att skriva liv, om att nuets perspektiv alltid finns med i tolkningen av det förflutna samt vikten av att sätta in människors upplevelser och berättelser i ett tidsligt sammanhang. Biografen representerade masskulturen i en föränderlig värld och genomslagskraften bestod bland annat i att nöjet riktade sig till den stora allmänheten. Det var därmed klass-, generations- och genusöverskridande. Filmen gav tillträde till en offentlighet som många tidigare inte varit en del av. Könshierarkierna mellan offentligt och privat började upplösas i samband med att ekonomin inriktades mer på masskonsumtion än produktkonsumtion.

Förberedelserna inför biobesöket var viktiga, inte minst på grund av det innefattade kontakt mellan könen. Ungdomarna befann sig i en slags dialog med filmstjärnorna. Filmen blev till dagdrömmar, illusioner och verklighetsflykt. Biografen var även viktig som kraftkälla och gav upphov till tankar om frihet och möjlighet till förändring. Filmstjärnetidningar och filmdrömmar blev en del av vardagen och filmstjärnorna representerade också en image som verkade bortom själva filmen. En ny journalistik uppstod och tidningar som *Fickjournalen* och *Filmjournalen* gav sig i kast med att fostra en ungdomlig läsekrets. Identifikationen med stjärnorna, eller att gå in i och ut ur identiteter, blev en central del i produktutvecklingen och försäljningsciffrorna var styrande. Imitationens och formbarhetens krafter gav ungdomarna tron på att de själva kunde bli stjärnor, ett kraftfullt vapen i jakten på intäkter. Stjärnorna eller idolerna, och därmed filmen, gav unga människor nya rum för experimenterande.

Biograferna fyllde också en social funktion och erbjöd kreativa sätt att träffas. Vägen till biografen var också den innehållsrika och meningsfyllda. Sjöholm resonerar kring rörelse och gör en poäng av att rörligheten gick från det fysiska till det mentala när filmen tog över. Sjöholm menar att cykeln möjliggjorde för den breda allmänheten att på ett nytt sätt komma samman och röra sig över större arealer. Bussarna fanns också som alternativ om vädet var sämre. Filmer visades under höst, vinter och vår; de flesta biograferna var stängda på sommaren och då lockade andra nöjen, som till exempel dansbanorna. Grupper utstakades, inte minst i takt med att ungdomar organiserades i olika föreningar. Valet av film styrdes i viss mån av vilken biograf som visade filmen.

Sjöholm hävdar att platser ändrar karaktär, en aspekt som blev särskilt uppenbar i städerna, men även på mindre orter. Vid tiden för biografernas öppnande på kvällen och när filmerna var slut lade ungdomarna beslag på allmänna och offentliga platser. Som en del i ritualen blev gatan en mötesplats och

ett rum att visa upp sig i. Även i biografen kunde ungdomarna vara relativt ostörda. Vuxenauktoriteten var inte närvarande i någon större utsträckning och formerandet av nya kollektiv möjliggjordes. Likaså illustrerar biografen mötet mellan tradition och modernitet. Föräldrarna sades stå för det förmoderna, traditionella och oföränderliga, i bjärt kontrast till ungdomens framåtskridande aktörer. Skillnaderna mellan stad och land var också påtagliga. Ungdomens fritidsproblem, sysslolöshet, föreningslöshet och flykten från landsbygden till staden var också teman som skildrades på filmerna på 1950-talet.

Heterotopi är Foucaults benämning på ett rum utanför alla rum, ett öververkligt rum, ett rum som ger en möjlighet att tappa uppfattningen om både tid och rum. Biograferna utgjorde ett nytt inslag i samhället och dess effekter blev påtagliga. Påverkan den hade på ungdomen var enorm och det kom reaktioner på den moderna tidens insteg i de ungas värld. Man befärade att verklighetsflykten, heterotopin, skulle få ungdomarna att förlora tappa fotfästet. Den ungdom som skulle förverkliga det nya samhället var i fara och behövde vägledning. Många var dock de som försvarade ungdomen och förde fram filmens goda sidor. Ett väl använt filmintresse skulle naturligtvis gynna hela samhället. Svensk publik ansågs dessutom vara ovanligt alert och filmkunnig. Positivt var att filmrepertoarerna ofta var varierade. Jämte lättare populärfilmer visades både i städer och på landsbygden också pionjär-, konst- eller experimentfilmer. Detta ansågs vara det demokratiserande draget i filmvisningarna – alla kunde se samma filmer om än vid olika tillfällen.

Perioden 1945–60 präglades av en växande ekonomi och ökad konsumtion. Sverige utvecklades till en välfärdsstat, och ungdomen och dess fritid skulle fogas in i denna. 1940- och 50-talen framstår i Sjöholms välskriva avhandling som motsägelsefulla år, präglade av omvandlingar av hela samhället. Ungdomar sökte identiteter och biografen och allt runt omkring den blev ett forum för just detta. Biogäendet och moderniteten vävdes

samman, en aspekt som skildras utmärkt i denna intressanta avhandling.

Maja-Lena Erlandsdotter Larsson

Ingemar Hedenius. En filosof och hans tid

Svante Nordin

Stockholm: Natur och Kultur 2004, 563 s.

VARJE EPOK HAR sina andliga budbärare, tänkande och skrivande människor som på en och samma gång förkroppsligar och förkunnar samtidens etos. Under svensk mellankrigstid tronade Fredrik Böök på den intellektuella estraden. Som författare och kritiker engagerade han sig passionerat i tidens tvingande frågor: demokratin, världskrigen, den nationella gemenskapen, ideologiernas lockelser. Oberoende av kynne och övertygelse lyssnade man till hans röst, en stark och genomträngande stämma som under många år var tongivande, innan han definitivt anträdde fel väg och kördes ut i kylan. Under det radikala uppvaknandet åren omkring 1968 var pretendenterna mer talrika. Jan Myrdal, Sara Lidman, Olof Lagercrantz och Anders Ehnmark gav på olika sätt uttryck för den nya vänsterns omvärldsuppgång och kampvilja.

Mellan trettioalet och sjuttioalet ligger det långa femtioalet. Det var en period som gärna beskrivs som den socialdemokratiska välfärdsstatens guldålder, en okomplicerad och sammanhängande epok som tog sin början med krigsslutet och inte ändade förän tjugo år senare. Historiskt har den hittills mer inspirerat till nostalgi än empirisk grundforskning, men när man nu på allvar börjar gripa sig an den finner man att spänningarna var långt fler än vad många mindes. I kalla krigets slagskugga utspelade sig veritabla kraftmätningar. Ändock finns det något berättigat i tanken att det långa femtioalet trots allt är påfallande homogent och konformt, präglad av en grundläggande konsensus om hur världen skulle uppfattas och samhället formas. Andligen vilade epo-

ken på vad man skulle kunna kalla ”1945 års idéer”, en mangrann uppslutning bakom välfärdsstaten, den politiska demokratin och den rationalistiska moderniteten. Epokens fundament bars upp av kulturradikaler som Herbert Tingsten, Torsten Gårdlund och Alva och Gunnar Myrdal. De ville modernitet, upplysning och materialism och skydde tyngande traditionalism, himlastormande ideologier och idealistisk fraseologi.

Mitt i denna huvudströmning stod Ingemar Hedenius (1908–1982), filosofen som både förkroppsligade och förkunnade epokens bärande värden. I idéhistorikern Svante Nordin's stora biografi träder han för första gången fram i helfigur. Ambitionen har inte bara varit att föra in honom i sitt filosofihistoriska sammanhang, utan än mer att skildra kulturdebattören, författaren och privatmannen Hedenius. Biografen konstaterar inledningsvis att intresset för Hedenius har ökat markant på senare år, bland teologer, filosofer och idéhistoriker. När Nordin tidigare har närmat sig honom, som i *Från Hägerström till Hedenius* (1984), har kritiken mot värdenihilismen och nyttomoralen varit tämligen ohöjd. I denna levnadsteckning är tonen mer försönlig och betraktelsesättet mer historiserande.

Sprungnen ur en släkt av läkare och akademiker sökte sig Ingemar Hedenius till Uppsala i akt och mening att läsa till präst. Mycket snart kom han emellertid under Uppsalaskolans inflytande, och hans filosofiska fostran bar Axel Hägerströms och framför allt Adolf Phaléns signum. Småningom fann han egna vägar, inspirerad av bland annat samtida brittisk filosofi. På sin väg mot karriärens höjder drogs Hedenius in i otaliga akademiska fejder, han skrevs ned i sakkunnigutlåtanden men tog med tiden gruvlig hämnd. Nordin beskriver utförligt, ibland alltför utförligt, hur han aldrig drog sig för att intrigera och spela ut kollegor mot varandra. När han 1947 tillträdde professuren i praktisk filosofi i Uppsala hade han gjort sig ovän med många filosofiska meningsmotståndare, men han fann också stöd bland an-

dra Phalénadepter som Konrad Marc-Wogau och Anders Wedberg. Med tiden skulle förhållandet även dem emellan bli mer frostigt.

I samma stund Hedenius blev professor upphörde hans vetenskapliga gärning i trängre mening. Han publicerade visserligen spridda fackfilosofiska skrifter även framdeles, men den akademiska filosofin kunde inte längre på allvar gripa honom. Hans håg kom i stället att stå till kulturdebatten. Under Tingstens egid hade *Dagens Nyheter* utvecklats till det dominerande opinionsorganet i Sverige, och Hedenius städslades för att kritisera och polemisera i chefredaktörens anda. Under de knappa två årtionden som följde, från sent fyrtiotal till tidigt sextiotal, drog han obarmhärtigt i härnad mot totalitarism, konventionalism och förljugna seder. I efterhand framstår detta som Hedenius verkliga glansdagar.

Tro och vetande-debatten förskaffade Hedenius nationellt renommé och lade grunden till hans fortsatta gärning. Den väldeliga livsåskådningsdebatten utlöstes av Hedenius skarpa vidräkning med kristendomen och teologin i essäsamlingen *Tro och vetande* (1949), en holmgång som fick djupa återverkningar på den andliga miljön under många decennier. Utrustad med rationalism och utilitarism gick Hedenius frejdigt till storms mot kyrkans inkonsekventa, förstelnade dogmer. Nordins redogörelse för drabbningen är informativ men tillför egentligen inte mycket nytt till vad som tidigare är känt. Inte heller vinnlägger han sig att på allvar begripliggöra varför teologerna inte kunde bjuda bättre motstånd än de gjorde. Debattens premisser, den kulturradikala hegemonin i andra världskrigets kölvatten, vore Nordin väl skickad att utreda, men analysen lyfter aldrig.

Som moralist på värdenihilistisk grund inkarnerade Hedenius efterkrigstidens rationalistiska kulturradikalism. Han bekämpade hyckleriet, konvensansen och kvarlevorna av unken oscarianism, han deltog med liv och lust i samtidens stora bataljer. Under femtio- och sextiotalen umgicks han gärna med författare och sköndand, och många av ti-

dens största konstnärer höll han för att vara sina vänner. Han var omtalad, slagfärdig och respektgivande, inte minst bland sina motståndare. Men i slutet av sextioalet ömsade tiden skinn. Den en gång så ikonoklastiske Hedenius anklagades plötsligt för att försvara det bestående. Hans fördömanden av helhetslösningar – vare sig det var kommunismen eller nazismen, kristendomen eller psykoanalysen – låg honom i fatet i en tid som på nytt lät sig hänföras av helhetslösningar. Utrikespolitiken hade dessutom förändrats, kalla krigets tudelade världsbild var inte längre den enda giltiga och Hedenius västvänliga hållning var komprometterande. När de ideologiska lidelserna tog överhanden framstod hans akademiska maner och intellektuella rättskaffenhet som borgerlig förstrockelse. Under sina sista år publicerade han böcker i flera genrer, men recensionerna blev successivt allt svalare, allt mindre uppskattande. Han var detroniserad.

Svante Nordin har tecknat ett levande och erkännansamt porträtt av Ingemar Hedenius. Stilen är klar och välfunnen, befriad från det bombastiska och dramatiska som stundom återfanns i Nordins tidigare produktion. Han väjer inte för filosofens ränksmideri och maktlystnad, hans oförsonlighet och mani. Men han sympatiserar med engagemanget och det intellektuella allvaret. Inkännande beskrivs Hedenius existentiella kamp och jagandet efter vind, hans konstnärliga ådra och musiken som hans ångestridna själs enda lisa.

Johan Östling

Att gestalta en region. Källornas strategier och mediernas föreställningar om Öresund

Jesper Falkheimer

Göteborg & Stockholm: Makadam Förlag
2004, 242 s.

ÖRESUNDSREGIONEN FORTSÄTTER ATT dra till sig forskarsamhällets uppmärksamhet. Jesper Falkheimer har skrivit en doktors-

avhandling vid avdelningen för medie- och kommunikationsvetenskap i Lund och drar därmed sitt strå till en numera tämligen omfattande Öresundsregionala forskarstack.

Regionaliseringen av Öresund i medierna är navet i avhandlingen. Syftet är ”att beskriva, förstå och problematisera hur Öresundsregionen som social föreställning konstruerades och gestaltades i dominerande regionala danska och svenska dagstidningar”. Vid sidan av artiklar i *Sydsvenska Dagbladet* och *Berlingske Tidende* samt deras gemensamma bilaga *Öresundsnytt* är det intervjuer med journalister och företrädare för olika organisationer som utgör avhandlingens empiriska bas. Författaren vill även problematisera hur föreställningen om Öresundsregionen konstruerades och en maktanalys ger avhandlingen dess teoretiska inramning. Tidsmässigt är studien avgränsad till perioden 1991–2001.

Falkheimers avhandling syftar emellertid inte bara till att kasta ljus över en tidigare – i stort sett – outforskad dimension av den Öresundsregionala processen, det finns även en inomvetenskaplig ambition. Utifrån ett socialkonstruktivistiskt perspektiv vill Falkheimer medverka till att förnya forskningen om såväl medieproduktionsforskning som *news management*. Med det senare äsyftas strategier som professionella aktörer använder för att få ut budskap av olika slag i medierna: ”De strategier och taktiker som professionella källor använder att skapa, styra, förändra eller förstärka de föreställningar som förmedlas genom nyhetsjournalistiken.”

Genom att rikta strålkastaren mot news management för Falkheimer in en kritisk nerv i sin studie. News management framstår i avhandlingen som en strategi som företrädare för olika ekonomiska intressen använder för att manipulera journalister och tidningsredaktörer – och i förlängningen mediekonsumenter. Falkheimer är dock noga med att poängtera att konsumentens föreställningsvärld inte står i fokus, utan det är den ”professionella konstruktionen av Öresundsregionen i svensk och dansk press”

som befinner sig i författarens blickfång. Med den kritiska ansatsen följer en specifik målsättning: ”Medie- och kommunikationsvetenskap handlar för mig om att gagna yttrandefrihet, mångfald, utveckling och självreflektion; det är min förhoppning att avhandlingen på något sätt ska gagna dessa mål.” Detta är inte bara en lovvärd ambition utan även en tydlig markering från författarens sida: det antyds härigenom att det råder ett underskott på dessa fundamentala demokratiska element i Öresundsregionen idag.

Falkheimer ställer sig kritisk till en metafor som varit ganska vanlig i debatten och forskningen kring Öresundsregionen, regionen betraktad som ett öppet hus till vilket alla har haft tillträde och möjlighet att bidra med visioner och tolkningar. I stället menar han att det civila samhället har varit svagt representerat medan stat och marknad varit drivande aktörer. Öresundsregionen har varit och är, enligt Falkheimer, ett projekt för och av en elit med neoliberala förtecken vilket innebär att projektet karaktäriseras av ”storskaliga investeringar, framstegsoptimism och exkludering av grupper utanför den nya gemenskapen”.

Det är alltså en kritisk avhandling som Falkheimer skrivit. Det är allt för sällan som forskare med sådan tydlighet tar plats i det offentliga samtalet om Öresundsregionen. För all del, det är inte alltid kritiken känns alldeles uppfriskande. När Falkheimer efter en imponerande genomgång av ett stort antal artiklar i massmedia konstaterar att mediernas berättelser framför allt bygger på och förstärker nationella och lokala stereotyper, trots transnationella anspråk, ställer man sig frågande till om arbetsinsatsen står i paritet till analysresultatet. Men hans analys av relationen mellan professionella källor och journalister är desto intressantare. Inte minst eftersom news management står i kontrast till det av journalister omhuldade idealet om den objektivt refererande eller kritiskt granskande reportern. Men samtidigt som Falkheimer påstår att Öresundsregionen i hög grad har skapats genom ”skenhändelser” – news ma-

nagement – vill han inte påstå att journalister enkelt låter sig styras. Relationen mellan professionella källor och journalister är mer komplex, både journalister och källor drar nytta av varandra. Det finns alltså en viss tvekan i framställningen, även om kritiken går fram. Falkheimers intressanta och kritiska avhandling förtjänar att läsas, framför allt av företrädare för den tredje statsmakten.

Fredrik Nilsson

Ur det förflutnas skuggor. Historiediskurs och nationalism i Tyskland 1990–2000

Jan Selling

Stockholm & Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 2004, 364 s.

DEN SOM FÖLJER tyskt kultur- och samhällsliv från svensk horisont frapperas av historiens ständiga närvaro. Nära nog varje dag publiceras recensioner, kommentarer och debattartiklar i de ledande tidningarna som med stort allvar tar itu med arvet från Tredje riket. Under de femton år som ligger mellan oss och återföreningen 1990 har en lång rad häftiga meningsutbyten om minnena av det förgångna utspelats.

Upprinnelsen till Jan Sellings avhandling *Ur det förflutnas skuggor* är just denna fascination inför "historiens påträngande närvaro i media, i stadsbilden och i människors minnen", som han skriver i förordet. Mer än att bara skriva en historisk studie vill Selling också ta ställning i en tysk debatt, en debatt om historiens ok och nationens framtid som han har följt på nära håll i Berlin under 1990-talet. Jämte Barbro Eberans *Vi är inte färdiga med Hitler på länge än* (2002) är detta den första större svenskspråkiga monografin över tyskarnas bearbetning av och konfrontation med nazismens efterbörd, det som ofta sammanfattas som *Vergangenheitsbewältigung*. Inte minst här ligger avhandlingens värde: genom att föra in svårtillgängliga tankar och resonemang i ett svenskt sammanhang, genom att utförligt diskutera de eldfångda his-

toriska debatter som rasat under det gångna decenniet i Tyskland, bidrar Selling till att överbrygga det alltför stora avståndet till grannlandet i söder. Beklagligtvis skäms framställning av typografiska och språkliga inkonsekvenser, vanprydande germanismer och ett överflöd av abstrakta nyord, som sammantaget riskerar att stöta bort en bredare läsekrets i och utanför akademien.

I centrum för Jan Sellings tankeväckande och utmanande avhandling står frågan om den tyska nationalismen som hot och löfte, om politiska och intellektuella eliters sökande efter en nationell identitet under den nya Förbundsrepublikens första årtionde. Centralt för hela hans undersökning är begreppet *normalisering*, som spåras tillbaka till nykonservativa strömningar före och under historikerstriden. Enligt denna uppfattning borde Tyskland äntligen lägga den nazistiska historien bakom sig och träda ut ur det förflutnas skuggor. En bärande tes i avhandlingen är att strävan efter att normalisera Tysklands nationella självuppfattning inte bara understöddes av de konservativa, utan också var en tanke som stora delar av det etablerade samhället, inklusive socialdemokrater och liberaler, gradvis slöt upp bakom under 1990-talet. I det återförenade Tyskland fordrades en ny nationell identitet som i sin tur förutsatte en normalisering av historiemedvetandet. Det nya förhållningssättet riskerade emellertid att köpas till priset av en relativisering eller bagatellisering av förintelsen och nazismens övriga illgärningar, menar Jan Selling.

Teoretiskt hämtar avhandlingen sin näring ur tre traditioner: kollektivt minne, ideologikritik och diskursanalys. Oförväget redogör Selling för dessa vidsträckta och sammanfattade teoribildningar, där han framför allt i passagera om kollektiva minnen presenterar vissa tyska tänkare (främst Jan Assmann) som inte torde vara kända för en svensk publik. Trots en omfattande diskussion dröjer sig dock en hel del oklarheter kvar, inte minst om dessa sinsemellan olikartade teorier verkligen låter sig förenas så smärtfritt som här. I praktiken dominerar dock diskursanalysen

framställningen, medan ideologikritik och kollektiva minnen återfinns i de inledande och avslutande avsnitten. Överlag har Selling god överblick över den vildvuxna forskningen om nationella identiteter och historiska kontroverser i Tyskland.

I fyra större kapitel griper sig så författaren an sitt ämne. I blickfånget står till en början ”normaliseringsprojektet”, strävan att Tyskland skall bli en nation som andra och befria sig från historiens tvång. En viktig ingång erbjuder den så kallade Walsersdebatten. År 1998 höll den uppburne författaren Martin Walser ett tal i Paulskyrkan i Frankfurt inför Tysklands politiska och kulturella elit. I sitt anförande menade han att Auschwitz hade förvandlats till pliktövning och han frågade sig om det inte var dags att tyskarna blev ett normalt folk. Den debatt som följde på Walsers tal rymmer ett kondensat av normaliseringens alla temperament och hållningar, från dem som helhjärtat anslöt sig till Walsers tankar till dem som varnade för att allt tal om normalisering skulle spela mörkmännens i händerna.

Därefter följer tre kapitel om tre omstridda tyska minnesorter: Buchenwald, Neue Wache och Förintelsemonumentet i Berlin. Det är alla platser som är symboliskt och historiskt förtätade, och Selling undersöker de debatter som kringgärdat dem. I Östtyskland blev Buchenwald inbegreppet av kommunismens antifascism, medan man förteg att lägret hade använts av Sovjetunionen under de första efterkrigsåren. Av den debatt som fördes under 1990-talet framgår det att begrepp som antitotalitarism och antifascism blir besvärliga i ljuset av Tysklands återförening. Neue Wache, ett slags ideologisk kameleont i hjärtat av Berlin, var under den östtyska tiden också ett antifascistiskt monument men blev efter murens fall ett nationellt monument i normaliseringens tjänst. Neue Wache drogs därmed in i det livliga meningsutbytet om tyskarna också hade rätt att se sig som offer för krig och terror. Diskussionerna om Förintelsemonumentet (som invigdes i centrala Berlin i maj 2005) sträcker sig tillbaka

till 1980-talet, men de blev först riktigt intressanta när det står klart att det skall bli en sorts korrektiv till Neue Wache. Den inflammerade ordväxling som följde vittnade om att ett motmonument som lyfte fram de judiska offren och tyskarnas skuld ingalunda var oomstritt i den nya Förbundsrepubliken. Analysen av de tre minnesorterna visar, så lyder Sellings egen konklusion, att normaliseringen har slagit igenom på bred front och omgestaltat den nationella diskursen i Tyskland. Åsikter som tidigare var omöjliga att förfäktas är nu salongsfäliga.

Selling redogör initierat för debatternas många kast och vändningar. Ibland saknar man en mer helgjuten skildring av det bredare sammanhanget, de förändringar i samhällsklimat och idéliv mot vilka man måste se 1980- och 1990-talens tyska diskussioner om nationalism och historia: *Tendenzwende* i bred bemärkelse efter 1970-talets vänster-radikalism, förkastningarna i den ideologiska terrängen efter murens fall, förintelsens allt större betydelse i den europeiska historiekulturen. En avhandling kan dock inte innehålla allt, och till Sellings försvar skall sägas att han får med påfallande mycket på ett begränsat antal sidor. Emellertid finns det anledning att fästa uppmärksamhet på ett antal större metodiskt-teoretiska problem som inverkar på undersökningens precision och slutsatser.

Som så ofta i diskursanalyser blottläggs i avhandlingen en vanlig paradox: även om diskursen sägs vara det centrala och styrande, blir den först riktigt intressant när en viss specifik aktör ger uttryck för eller bryter mot den. Med andra ord dröjer sig en inneboende motsättning mellan aktörernas handlingsutrymme och diskursens tvingande ordning kvar. Ledande opinionsbildare och intellektuella framträder exempelvis som drivna minnes- och historiepolitiker i flera av de analyserade debatterna. Hur passar dessa aktörer in i diskursteorin? Dessutom tillmäts traditionella politiska brytpunkter (såsom regeringsskiftena 1982 och 1998) stor betydelse för förändringar i den nationalistiska

debatten. Varför är dessa årtal så avgörande i en diskursanalys? Ingen begär att Selling slutgiltigt skall besvara frågorna, men allteftersom läsningen fortskrider efterlyser jag mer och mer en klagörande diskussion.

En besläktad fråga rör diskursens omfattning och analysens räckvidd. Stundom tycks den nynationalistiska diskursen närmast ha kommit att omfattas av alla etablerade partier, stundom förefaller det ha funnits flera konkurrerande diskurser. Måhända springer oklarheterna ur Sellings otydliga kategorisering. Upprepade gånger talar han om vänsterliberaler och konservativa som de stora representanterna i mittfåran, utan att närmare gå in på vilka de är och hur de skall avgränsas. Det är en uppdelning som kan ha ett politiskt berättigande, men som vetenskapliga kategorier är de för vida och mångtydiga för att erbjuda precision. Ett annat närliggande problem är den rigida normaliseringstesen. Visserligen får Selling oss med denna att observera viktiga förskjutningar i diskussionerna om historia och nationell identitet, men hans belägg räcker helt enkelt inte för att påvisa normaliseringens hegemoniska karaktär och utbredning. En större sensibilitet hade gjort det historiska förloppet större rättvisa.

Överhuvudtaget hade avhandlingen vunnit på en mindre fastlåst framställning. Sällan förs öppna diskussioner om alternativa val av metod och källor, exempelvis om det är självklart att välja just dessa tre minnesorter. Hade möjligen slutsatserna blivit andra om Selling i stället hade analyserat debatterna om Goldhagen, Wehrmacht-utställningen eller de fördrivnas krav på återupprättelse? Till detta kommer författarens dubbla roller som både *Zeithistoriker* och *Zeitzeuge*, som både analytiker av ett historiskt skeende och som engagerat vittne till samma samtida skeende. Detta är nu inget som är unikt med detta fall; tvärtom är det snarare utmärkande för samtidshistoria i stort, ett inslag som ofta skänker disciplinen nerv och närhet. I Sellings fall är närheten emellertid mer påtaglig än i många andra fall, dels i de journalistiska partier i avhandlingen där han inlevelsefullt

skildrar sina egna erfarenheter av protestaktioner och tyska minnesorter, dels i hans uttryckliga önskan att ta ställning i en pågående debatt. Ett större mått av självreflexion hade i mitt tycke varit till gagn för helheten.

Den hårt drivna normaliseringstesen gör sålunda boken till en slutna boken, måttligt mottaglig för impulser och synsätt som inte går att förena med den teoretiska och ideologiska grundhållningen. Svaga, avvikande röster framträder visserligen som löften om andra förhållningssätt till det förgångna, som möjliga motdiskurser. Men de förklingar i mångt och mycket ohörda i sorlet från den mäktiga normaliseringsströmmen i samhällets mitt. Utvecklingen i Tyskland under 1990-talet avtecknar sig mot en relief av kompakt mörker. Den nykonservativa historieförståelsen har bemäktigat sig tolkningsföreträdet och fört in vänsterliberalerna på svarta stråk. Först på de allra sista sidorna tilläts färgskiftningarna i denna bild att framträda.

Jan Sellings bok *Ur det förflutnas skuggor* manar till eftertanke och vaksamhet. I de avslutande reflexionerna knyter han an till den stora frågan om nationalismen som princip överhuvudtaget kan vara vägledande i ett tolerant och upplyst samhälle. Bland annat refereras historikern Christian Meier, som menade att den tyska nationen inte gick att trola bort och att ett bejakande av den tyska identiteten skulle underlätta en ärlig uppgörelse med det mörka förflutna. I större utsträckning än Selling kan jag sympatisera med denna grundsyn. Icke desto mindre visar hans avhandling hur svårt det är att handskas med nationalismen i Tyskland och hur lätt den alltjämt lånar sig till tvetydiga syften.

Johan Östling